

Μνήμων

Τόμ. 1 (1971)

Τ Ο Μ Ο Σ Π Ρ Ο Τ Ο Σ

ΜΝΗΜΩΝ

ΙΩΑΝΝΟΥ Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ : 'Η εξέλιξις τῶν τουρκολογικῶν σπουδῶν • ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΓΑΡΔΙΚΑ : 'Ο 'Αναστάσιος Πολυζοιδὸς καὶ ἡ 'Ελληνικὴ 'Επανάστασις • ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ : Συμβολὴ εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ Πέτρου Στεφανίτση • ΧΡΗΣΤΟΥ Κ. ΛΟΥΚΟΥ : 'Η κατάληξις τῆς Καλαμάτας ἀπὸ τοῦς Μανιάτες (1831) • ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΚΑΤΗΦΟΡΗ : 'Ο 'Εμμ. 'Αντωνιάδης καὶ τὰ περὶ ἀναμειξεῶς του εἰς τὴν πειρατείαν • ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΤΣΙΟΥΡΑΚΗ : 'Ανέκδοτα ἔγγραφα περὶ τῆς μονῆς Ταξιάρχων Αἰγίου • ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ : Zovaticum • ΚΩΣΤΑ Θ. ΛΑΪΠΠΑ : Συμβολὴ εἰς τὴν Καλαβρυτινὴν βιβλιογραφίαν.

Α Θ Η Ν Α Ι 1 9 7 1

ZOVATICUM

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΝΤΟΚΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.404](https://doi.org/10.12681/mnimon.404)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΝΤΟΚΟΣ Κ. (1971). ZOVATICUM. *Μνήμων*, 1, 175–196. <https://doi.org/10.12681/mnimon.404>

Z O V A T I C U M

Ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν zovaticum¹ φέρεται εἰς τὰς μέχρι τοῦδε ἐκδομένας πηγὰς περὶ τῆς ἐνετοκρατουμένης Ἀνατολῆς εἶδος ἀμέσου φόρου ἐπιβαλλομένου παρὰ τῶν Ἑνετῶν εἰς τοὺς ἐντοπίους πληθυσμοὺς τῶν ἐν Πελοποννήσῳ κτήσεών των. Μάλιστα δὲ ἡ ὕπαρξις αὐτοῦ μαρτυρεῖται μόνον εἰς τὰς περιοχὰς Μεθώνης καὶ Κορώνης² κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος. Σχετικαὶ μαρτυρίαι ἦσαν ἤδη γνωσταὶ ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἐνετικῶν ἐγγράφων ὑπὸ τοῦ Σάθα εἰς τὰ Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας³, αὐταὶ ὅμως μετὰ ταῦτα δὲν ἀπετέλεσαν ἀντικείμενον ἰδιαιτέρας ἐξετάσεως πρὸς διαπραγματέυσιν περὶ τοῦ φόρου τούτου, ἐνῶ παραλλήλως οὐδὲν εἰδικὸν ἔργον ἐγράφη ἢ ἄλλη ἔρευνα ἐγένετο περὶ τοῦ ἐν γένει φορολογικοῦ συστήματος τῶν ἐνετικῶν κτήσεων εἰς τὴν Ἀνατολήν⁴· ταῦτα δέ, μέχρις ὅτου, κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ F. Thiriet ὁ

1. Εἰς τὰς ἐνετικὰς πηγὰς ἀπαντᾷ ὡσαύτως καὶ ὑπὸ τὰς γραφὰς zovaticum, zovaticum καὶ jovaticum ὡς ἐπίσης καὶ ὑπὸ τὸν διαλεκτικὸν τύπον zovadego.

2. Βλ. D. J a c o b y, Un aspect de la fiscalité vénitienne dans le Péloponnèse aux XIVe et XVe siècles : le «zovaticum», Travaux et Memoires, 1 (1965) σ. 406.—Πρβλ. F. T h i r i e t, La Romanie vénitienne au Moyen Age, Paris, 1959, σ. 225 - 226.

3. Βλ. C. N. S a t h a s, Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age, Paris - Venise, 1880 - 1890, t. II, σ. 24 - 25, t. III, σ. 68 - 71, 161 - 163.

4. Πλὴν βεβαίως τοῦ ἔργου τοῦ Ἀ. Ἀ ν δ ρ ε ἄ δ ο υ, Περὶ τῆς οἰκονομικῆς διοικήσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας, τόμ. Α' - Β', ἐν Ἀθήναις, 1914, τὸ ὅποιον ὅμως ἀναφέρεται μόνον εἰς τὰ Ἑπτάνησα καὶ ὄχι εἰς ὅλην ἐν γένει τὴν ἐνετοκρατουμένην Ἀνατολήν, πραγματεύεται δὲ τὰ σχετικὰ ζητήματα καὶ χρησιμοποιεῖ συναφῶς ἀνεκδότους ἢ ἐκδομένας πηγὰς κυρίως τῆς ἐστάτης περιόδου τῆς ἐνετοκρατίας.—Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, L'administration financière et économique de Venise dans ses possessions du Levant, «L'Acropole, Revue du Monde Hellenique», fasc. 1 (Jan. - Mars), Paris, 1926, σ. 13 - 25.

πρώτος τόμος τῶν Régestes ⁵ ὡς καὶ τὸ ἐξαιρετὸν συνθετικὸν ἔργον αὐτοῦ La Romanie vénitienne ⁶. Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐβασίσθη κυρίως εἰς ἐκτεταμένην ἔρευναν καὶ ἀναχνέουσιν τόσον τῶν ἀνεκδότων ἐνετικῶν πηγῶν ὅσον καὶ τῶν ἤδη ἐκδεδομένων, ἀφιεροῦνται εἰδικὰ κεφάλαια ⁷ περὶ τῶν ἀμέσων καὶ ἐμμέσων φόρων τῶν Ἐνετῶν εἰς τὰ ἀποικιακὰ τῶν ἐδάφη τῆς Ἀνατολῆς, μεταξὺ δὲ ἄλλων γίνεταί λόγος καὶ διὰ τὸ zomaticum, ἐνῶ συγχρόνως ἐπισημαίνονται καὶ τὰ, κατὰ τὸν συγγραφέα, προβλήματα σχετικῶς πρὸς τὴν ἐτυμολογικὴν ἐρμηνείαν τοῦ ὄρου ὡς καὶ τὴν καταγωγὴν ἢ τὸ περιεχόμενον τοῦ φόρου.

Κατὰ τὸν Thiriet οἱ ὑπάρχοντες ἄμεσοι φόροι εἰς τὰς κτήσεις τῶν Ἐνετῶν συνέχισον ἀναλόγους φόρους τῶν Βυζαντινῶν. Ἐξ αὐτῶν οἱ συχνότερον ἀπαντῶμενοι εἰς τὰς πηγὰς ἦσαν οἱ ἐξῆς τρεῖς: καπνικὸν (capinicho), ἀκρόστιχον (acrostico) καὶ zomatico ⁸. Ὁ συγγραφεὺς, κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ τελευταίου, διαπορεῖ διὰ τὴν ἐτυμολογίαν αὐτοῦ καί, ἀντιπαρερχόμενος πρὸς στιγμὴν τὸ πρόβλημα τοῦτο, πιστεύει ὅτι τὸ zomaticum, τὸ ὁποῖον κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν πηγῶν ὑπεχρεοῦντο νὰ καταβάλλουν οἱ κατέχοντες γαίας καὶ ἰδίως βοῦς, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συναφθῆ πρὸς τὸ ζευγαράτικιον, μετὰ τοῦ ὁποίου παρουσιάζει τὰ αὐτὰ κριτήρια ἐπιβολῆς εἰς τοὺς φορολογουμένους ⁹. Ὑποστηρίζει δὲ ὅτι, δεδομένης τῆς τοιαύτης ἐσωτερικῆς σχέσεως εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῆ ὅτι καὶ ἐτυμολογικῶς δὲν ἀφίσταται τόσον πολὺ τοῦ ζευγαράτικιου, ἐὰν ληφθῆ μάλιστα ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ μορφή, ὑπὸ τὴν ὁποίαν παρουσιάζεται, ἀποτελεῖ ἀπλῶς μόνον παραλλαγὴν τοῦ ἐλληνικοῦ ὄρου κατὰ τὴν μεταγλώττισιν αὐτοῦ, ὀφειλομένην εἰς ἄγνοιαν τῆς ἐλληνικῆς ἐκ μέρους τῶν Ἐνετῶν νοταρίων, ὡς διαπιστοῦται τοῦτο καὶ εἰς ἑτέρας ἀναλόγους περιπτώσεις ¹⁰. Ἦδη ὁμως πρότερον ὁ Thiriet εἶχε διατυπώσει τὰς αὐτὰς ἀπόψεις εἰς τὸν πρῶτον τόμον τῶν Régestes. Εἶχε δηλονότι προτείνει ὅπως, παρὰ τὴν ἐτυμολογικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὸ διαβατικόν, συναφθῆ τὸ zomaticum πρὸς τὸ ζευγαράτικιον ἐκ τοῦ

5. F. Thiriet, Régestes des délibérations du Sénat vénitienne concernant la Romanie, t. I, Paris - La Haye, 1958, ἀριθ. 687, 734, 816, 819 καὶ λ. zomaticum εἰς index général. Περὶ τοῦ zomaticum βλ. ὡσαύτως καὶ Régestes, t. II, Paris - La Haye, 1959, ἀριθ. 1645, 1672 καὶ λ. zomatico εἰς index général.—Πρβλ. Sathas, ἐνθ' ἀν., t. III, σ. 68 - 71, 161 - 163.

6. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 2.

7. Ἐνθ' ἀν., σ. 224 κ.ε.

8. Ἐνθ' ἀν., σ. 224 - 225.

9. Ἐνθ' ἀν., σ. 226 καὶ λ. zomatico εἰς index général.—Πρβλ. Jacoby, ἐνθ' ἀν., σ. 406.

10. Ἐνθ' ἀν., σ. 226.

λόγου ὅτι, κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν πηγῶν, ἐβάρυνε τοὺς γεωργούς, οἱ ὁποῖοι κατεῖχον γαίας καὶ βοὺς ἀροτῆρας διὰ τὴν καλλιέργειαν αὐτῶν¹¹.

Ἐν συνεχείᾳ ὁμοῦ, πρὸς τὰς ἀπόψεις ταύτας ἀντετάχθη ὁ F. Dölger, εἰς σχετικὸν δὲ βιβλιοκριτικὸν σημείωμα¹² ἀπέριψε τὴν ἐτυμολογικὴν ἀναγωγὴν τοῦ zovaticum εἰς τὸ ζευγαρατίκιον καὶ ὑπεστήριξε ὅτι ἐκεῖνο πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ βυζαντινὸν διαβατικόν, διαγῶγιον τέλος καὶ ἐπὶ τῶν βοῶν κατὰ τὴν περίοδον τῆς ὀρεσινομίας.

Μετὰ ταῦτα, ὁ Thiriet ἐδέχθη ὡς ὀρθὴν τὴν παρατήρησιν τοῦ Dölger, ὅτι δηλαδὴ εἶναι ἀδύνατον ἐτυμολογικῶς νὰ προέρχεται τὸ zovaticum ἐκ τοῦ ζευγαρατικίου καὶ συνεφώνησε, ὅτι πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ μεταγραφῆς ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν τοῦ διαβατικοῦ. Ἐπέμενε ὁμοῦ, ὅτι κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ ἐπρόκειτο πάντως περὶ ἐγγείου φόρου, ἐφ' ὅσον κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν πηγῶν ἐπεβάλλετο εἰς τοὺς κατέχοντας γαίας καὶ κτήνη ὁμοῦ. Κατὰ τὸν Thiriet, πιθανὸν ὁ φόρος οὗτος διὰ τοὺς Ἑνετοὺς νὰ ἔλαβε τὸν χαρακτῆρα τῆς ἐγγείου προσόδου κατόπιν μετατροπῆς ὑπ' αὐτῶν τῆς ἀρχικῆς ὑποστάσεως τοῦ διαβατικοῦ¹³.

Ἐν συνεχείᾳ, τὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖον παρέμενε ἀνοικτόν, ὡς ἐσημείωσε καὶ ὁ Thiriet, ἀντιμετωπίσθη ἐκ νέου ὑπὸ D. Jacoby εἰς εἰδικὴν περὶ αὐτοῦ μελέτην¹⁴. Εἰς ταύτην ὁ συγγραφεὺς, ὡς καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀσχοληθέντες, ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν ἔμμονον ἰδέαν, ὅτι τὸ zovaticum ἔχει βυζαντινὴν καταγωγὴν¹⁵. Ἀντιθέτως ὁμοῦ πρὸς αὐτοὺς ἐπαγγέλλεται νὰ ἀποδείξῃ ὅτι τοῦτο «n'était ni une taxe de transhumance, ni une redevance foncière», ὡς κατὰ τὰς ἀπόψεις Dölger καὶ Thiriet¹⁶.

Ἡ ὅλη μελέτη, ἐκτὸς παραπληρωματικῶν τινῶν ζητημάτων, τὰ ὁποῖα εἶναι ἄσχετα πρὸς τὸ κυρίως θέμα, δύναται νὰ διακριθῇ κατὰ τινα τρόπον εἰς δύο μέρη: εἰς τὸ πρῶτον, ἐνθα διερευνᾶται συστηματικῶς καὶ κατὰ τὰς ὑπαρχούσας εἰδήσεις τῶν πηγῶν ὁ χαρακτῆρ καὶ ἡ ἐξέλιξις τοῦ zovaticum ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεώς του—ἢ τοῦλάχιστον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν τὸ πρῶτον ἔχομεν μνειάν τῶν πηγῶν περὶ αὐτοῦ—εἰς Μεθώνην καὶ Κορώνην καὶ μετέπειτα¹⁷ καὶ εἰς τὸ δεύτερον, ἐνθα

11. Βλ. F. Thiriet, *Régestes*, t. I, σ. 166, σημ. 3. Πρβλ. αὐτόθι λ. zovaticum εἰς index général.

12. *Byzantinische Zeitschrift*, 52 (1959), σ. 114. Πρβλ. J a c o b y, ἔνθ' ἄν., σ. 406.

13. F. Thiriet, *Régestes*, t. III, Paris - La Haye, 1961, σ. 274 - 275.—Πρβλ. J a c o b y, ἔνθ' ἄν.

14. Βλ. ἄνωτ. σημ. 2.

15. J a c o b y, ἔνθ' ἄν.

16. Αὐτόθι, σ. 407.

17. J a c o b y, ἔνθ' ἄν., σ. 407 κ.έ.

ἐπιχειρείται νὰ δοθῆ λύσις εἰς τὴν ἐτυμολογικὴν προέλευσιν τοῦ ὄρου *zovaticum*¹⁸.

Ἡ πρώτη μνεία περὶ τοῦ *zovaticum* εἰς Πελοπόννησον ὑπάρχει εἰς ἔγγραφον τῆς ἐνετικῆς Γερουσίας ἀπὸ 29 Δεκεμβρίου 1384¹⁹. Δι' αὐτοῦ ἐπεφορτίζοντο οἱ φρούραρχοι Μεθώνης καὶ Κορώνης, ὅπως, ὁμοῦ μετ' ἄλλων διοικητικῶν παραγόντων καὶ ἐντοπίων Ἐνετῶν εὐγενῶν, συγκροτήσουν ἐπιτροπὴν, διὰ νὰ ἐξετάσουν τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν «*omnium villanorum subditorum... Comuni*» τῆς περιοχῆς Μεθώνης, οἱ ὅποιοι κατεῖχον γαίας «*tam vineas quam campos*» καὶ ἀναλόγως πρὸς τὰς οἰκονομικὰς δυνατότητας ἐκάστου ἐπεκτείνουν καὶ ἐπ' αὐτῶν τὸ *zovaticum* «*per modum quod solvunt and presens alij villani... qui tenent boves et vachas*». Ἡ αὐτὴ ἐπιτροπὴ ἐξουσιοδοτεῖτο ὡσαύτως νὰ ἐξετάσῃ κατὰ περίπτωσιν καὶ τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν τῶν τελευταίων καὶ νὰ μειώσῃ τὸ ὕψος τοῦ καταβαλλομένου φόρου, ἐὰν ὑφίστατο τοιαύτη ἀνάγκη λόγῳ οἰκονομικῆς δυσπραγίας τῶν φορολογουμένων²⁰.

Περὶ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν καὶ συγκεκριμένως μετὰ δύο ἔτη, τῷ 1386, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν αὐτῶν κριτηρίων φορολογήσεως τὸ *zovaticum* εἰσάγεται τὸ πρῶτον καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κορώνης²¹. Φορολογοῦνται λοιπὸν τόσον οἱ κάτοχοι ἀροτήρων βοῶν, ὅσον καὶ οἱ κάτοχοι γαιῶν. Ἐν σχέσει πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο, χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ὀλίγον βραδύτερον, κατὰ τὸ 1392, εἰς Μεθώνην καὶ Κορώνην μαρτυροῦνται μεταξὺ τῶν φορολογουμένων ὄχι μόνον γεωργοὶ—πάροικοι τοῦ Δημοσίου—ἀλλὰ καὶ πολυάριθμοι ναυτικοί, οἱ ὅποιοι κατεῖχον μικρὰς ἐκτάσεως γαίας μόνον καὶ διόλου βοῦς²².

Ἐξ ἄλλου νέα καινοτομία εἰσάγεται κατὰ τὸ 1414 ὑπὸ τῆς ἐνετικῆς τοπικῆς διοικήσεως, ἐπικυρωθεῖσα ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως. Συνεπείᾳ ταύτης, τὰ κριτήρια διὰ τὴν ἐπιβολὴν τοῦ *zovaticum* διευρύνονται ἔτι περισσότερον, ὥστε νῦν ἐπιβάλλεται τοῦτο, δίκην κεφαλικοῦ φόρου, καὶ εἰς μὴ κατέχοντας βοῦς ἢ γαίας, οἱ ὅποιοι ἤρχισαν νὰ φορολογοῦνται «*como quelli che ha anemali*»²³.

18. Ἐνθ' ἀν., σ. 415 - 416.

19. Βλ. F. Thiriet, *Régestes*, t. I, ἀρ. 687 καὶ σημ. 3.—Πρβλ. Jacoby, ἔνθ' ἀν., σ. 407.

20. Jacoby, ἔνθ' ἀν.—F. Thiriet, *La Romanie vénitienne*, σ. 226, σ. 1.—*Régestes*, ἔνθ' ἀν.

21. Jacoby, ἔνθ' ἀν., σ. 409.—Πρβλ. Sathas, ἔνθ' ἀν., t. III, σ. 68. F. Thiriet, *Régestes*, t. II, ἀριθ. 1545.

22. Jacoby, ἔνθ' ἀν., σ. 410 - 411.—Πρβλ. F. Thiriet, *Régestes*, t. I, ἀριθ. 819.—Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, *La Romanie vénitienne*, σ. 226.

23. Jacoby, ἔνθ' ἀν., σ. 412, σημ. 41.—Sathas, ἔνθ' ἀν., t. III, σ. 161.—F. Thiriet, *Régestes*, t. II, ἀριθ. 1672.

Ὡς πρὸς τὸν τρόπον πληρωμῆς τοῦ zovaticum, ἀποδεικνύεται ὑπὸ τοῦ Jacoby, ὅτι ὁ φόρος οὗτος κανονικῶς κατεβάλλετο εἰς εἶδος (σιτηρά), ἐκτάκτως δὲ εἰς χρῆμα. Εἶναι ὅμως ἄξιον σημειώσεως, ὅτι ἡ πληρωμὴ εἰς χρῆμα, κατὰ τὰς ὑπαρχούσας μαρτυρίας τῶν πηγῶν, ἀναφέρεται εἰς περιπτώσεις ἀναδρομικῆς καταβολῆς καθυστερημένων φόρων ²⁴.

Ἐν τέλει δὲ ὁ συγγραφεὺς, ἀνακεφαλαιῶν τὰ ἐκτεθέντα ὑπ' αὐτοῦ καὶ θεωρῶν ὅτι τὸ zovaticum εἰς τὴν ἀρχικὴν του μορφήν ἐπεβάλλετο ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κριτηρίου τῆς κατοχῆς ἀροτήρων βοῶν, δέχεται ὅτι παρουσιάζει ἐκπληκτικὰς ὁμοιότητας πρὸς τὸ ζευγαρατίκιον, παρὰ τὰς διαφορὰς εἰς λεπτομερείας τινάς, ἰδίᾳ εἰς τὸν τρόπον πληρωμῆς. Ὑποστηρίζει λοιπόν, ὅτι τόσον τὰ κριτήρια τῆς ἐπιβολῆς αὐτοῦ, ὅσον καὶ ὁ τρόπος πληρωμῆς ἀποκλείουν κατ' ἀρχὴν τὴν ἄποψιν τοῦ Dölger σχετικῶς πρὸς τὴν σύνδεσιν του μὲ τὸ διαβατικόν, συγχρόνως δὲ φαίνεται νὰ δικαιολογοῦν τὴν ταύτισιν αὐτοῦ πρὸς τὸ ζευγαρατίκιον. Παρατηρεῖ ὅμως ὅτι εἶναι δύσκολον νὰ παραχθῇ ἐτυμολογικῶς ἐκ τοῦ τελευταίου ὁ ὄρος zovaticum ²⁵.

Κατὰ τὸν Jacoby, τὸ πρόβλημα τῆς ἐτυμολογίας «n' est guere facile à résoudre». Εὐρισκόμενος δὲ οὗτος εἰς ἀμχανίαν δὲν διστάζει νὰ προτείνῃ τὴν σύνδεσιν τοῦ zovaticum πρὸς τὸν ὄρον bovaticum ²⁶. Διὰ τοῦ τελευταίου τούτου ἐδηλοῦτο εἰς τὴν Δύσιν φόρος ὁμοίως καταβαλλόμενος εἰς εἶδος (σιτηρά) ὑπὸ τῶν γεωργῶν διὰ τὰ ζεύγη βοῶν, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιοῦν οὗτοι διὰ τὴν ἄροσιν τῶν γαιῶν τῶν ²⁷. Παρὰ τὴν προφανῆ καὶ ἀναμφισβήτητον ἐσωτερικὴν ἀναλογίαν καὶ τὴν ἠχητικὴν «περίπου» ὁμοιότητα τῶν δύο φορολογιῶν, δὲν νομίζω ὅτι δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ σοβαρῶς, ὅτι ὑφίσταται οἰαδῆποτε ἐτυμολογικὴ σχέσις μεταξὺ τῶν δύο ὄρων ²⁸. Οὕτω ὅμως τὸ ὄλον πρόβλημα παραμέ-

24. J a c o b y, ἐνθ' ἀν., σ. 412 - 415.

25. Αὐτόθι, σ. 415.

26. Αὐτόθι, σ. 415 - 416.

27. Αὐτόθι, σ. 416 —Βλ. καὶ κατωτέρω εἰς σ. 184 κ.έ. τῆς παρουσίας ἐργασίας. —Πρβλ. D u C a n g e, Glossarium ad scriptores Mediae et Infimae Latinitatis, φωτοτ. ἀνατ. ἐκδ. 1883 - 1887, ἐν λ. bovagium / boagium / bovaticum.

28. Κατὰ τὰς τοπικὰς διαλέκτους τῆς περιοχῆς τοῦ Otranto τῆς Ἰταλίας, ἐναντι τῶν ἰταλικῶν buē / bove / βοῦς ἔχομεν nove / voe / oe / oje / joe / jove καὶ εἰς τὸν πληθυντικὸν ἀριθμὸν li novi / li voi / li oi / li joi / li joni. Βλ. σχετικά λ. εἰς Rohlf's, Vocabolario dei dialetti salentini (Terra d' Otranto), München, 1956 - 1959. Οὕτω, παραλλήλως πρὸς τὸ μαρτυρούμενον ἄλλαχού τῆς Ἰταλίας bovatico (βλ. κατωτέρω) θὰ ἦτο ἴσως δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ εἰς τὰς διαλέκτους ταύτας καὶ ἀντιστοιχὸς τύπος *jovatico. Ἐν τούτοις θὰ εἶναι ἄκρως ἐξεζητημένον νὰ ἐπιχειρηθῇ, κατὰ τὰ δεδομένα ταῦτα, ἡ ἐτυμολόγησις τοῦ zovaticum ἐκ τοῦ bovaticum.

νει στάσιμον. Βεβαίως ὁ Jacoby εἰς τὴν μελέτην του ἐπιμελῶς συνέλεξε τὰς μνεΐας τῶν πηγῶν καὶ συστηματικῶς ἐξέθεσε τὰ σχετικὰ πρὸς τὸ zomaticum ζητήματα, ὡς ἐν συνόψει εἶχε πράξει καὶ ὁ Thiriet, ἀλλ' ἡ σύνδεσις πρὸς τὸ ζευγαρατικίον, ἄνευ ἐπιλύσεως συγχρόνως καὶ τοῦ ἐτυμολογικοῦ προβλήματος, εἶχεν ἤδη ἐπιχειρηθῆ καὶ ὑπὸ τοῦ τελευταίου, ἀσχέτως ἐὰν οὗτος μεταγενεστέρως, παρασυρόμενος ἐκ δευτερογενῶν στοιχείων τοῦ zomaticum, διετύπωσε τὴν ἄποψιν ὅτι πρόκειται περὶ ἐγγείου φόρου. Ἐξ ἄλλου ἡ θέσις τοῦ Dölger, δηλαδὴ ἡ ταύτισις πρὸς τὸ διαβατικόν, εἶναι δυνατὴ μὲν ἐτυμολογικῶς, ἀποκλείεται ὁμως ἐκ τῶν λοιπῶν στοιχείων περὶ τοῦ φόρου, τὰ ὅποια ἀντλοῦμεν ἐκ τῶν πηγῶν, ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ Jacoby ἀλλὰ καὶ ὁ Thiriet. Εἰς τὴν πραγματικότητά λοιπὸν τὸ πρόβλημα τῆς ἐτυμολογίας εἶναι τὸ μόνον, διὰ τῆς λύσεως τοῦ ὁποίου θὰ ἠδύνατο νὰ προωθηθῆ ἡ ἔρευνα διὰ τὸ zomaticum πέραν τοῦ σημείου εἰς τὸ ὅποιον ἤχθη αὕτη ὑπὸ τοῦ Thiriet.

Κατὰ τὴν γνώμην μας τὸ πρόβλημα τοῦτο εἶναι εὐκολον νὰ λυθῆ. Ὡς εἶδομεν εἰς τὰς πηγὰς τῆς ἐνετοκρατουμένης Ἀνατολῆς, οἱ ἀπαντάμενοι τύποι τῆς ὀνομασίας τοῦ φόρου εἶναι jomaticum, zomaticum καὶ διαλεκτικῶς zovadego. Ἐκ τούτων οἱ δύο πρῶτοι εἶναι μὲν λατινοφανεῖς λόγφ τῆς καταλήξεως, ἀλλὰ κατὰ τὸ θέμα, ὡς καὶ ὁ διαλεκτικὸς τύπος, ἀνήκουν ἤδη εἰς τὴν ἰταλικήν. Ἀλλὰ τότε προϋποθέτουν τὴν ὑπαρξιν ἐτέρου τύπου, προφανῶς τῆς μέσης ἢ τῆς ὑστερας λατινικῆς, ἐκ τοῦ ὁποίου κατὰ φωνητικὴν ἐξέλιξιν νὰ προῆλθον. Πράγματι ὁ ζητούμενος οὗτος τύπος ὑπάρχει, εἰς αὐτὸν δὲ δυνάμεθα ὀπωσδήποτε νὰ ἀναχθῶμεν, ἐὰν κατ' ἀντίστροφον διαδικασίαν τηρήσωμεν τοὺς φωνητικὸς νόμους τῆς ἰταλικῆς καὶ δὴ τῆς ἐνετικῆς διαλέκτου. Πρόκειται περὶ τοῦ ὄρου *J u g a t i c u m*. Ἐξ ἄλλου ἡ τοιαύτη ἐτυμολογικὴ σχέση μαρτυρεῖται εἰς τὰς πηγὰς, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἔχει δὲ ἐπισημανθῆ καὶ ἀλλαχοῦ, τοῦλάχιστον λεξικογραφικῶς²⁹, ὥστε εἶναι ἄξιον ἀπορίας, πῶς τοῦτο δὲν ἐγένετο ἀντιληπτὸν ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τῶν ἀσχοληθέντων περὶ τὸ zomaticum.

Τὸ *jugaticum*, προερχόμενον, ὡς εἶναι φανερόν ἐκ τοῦ λατινικοῦ *jugum* / ζυγόν, ζυγός, ζευγός, ἀνήκει εἰς τὴν ὀρολογίαν τῆς μέσης ἢ μᾶλλον τῆς ὑστερας λατινικῆς καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὡς θὰ διαπιστωθῆ κατωτέρω, ἀπαντᾶται μόνον εἰς τὴν ἰταλικὴν χερσόνησον³⁰. Ὑπὸ τὸν τύπον αὐτὸν φαίνεται ὅτι ἀρχικῶς ὑπεδηλοῦτο ὁ ἐπιβαλλόμενος φόρος εἰς τοὺς κατέχοντας ζεύγη ἀροτῆρων βοῶν. Βεβαίως εἶναι

29. Βλ. G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia, 1856, ἐν λ. *zovadego*.

30. Τοῦλάχιστον αἱ ὑπάρχουσαι μνεΐαι εἰς τὰς πηγὰς ἀναφέρονται μόνον εἰς τὴν ἰταλ. χερσόνησον. Βλ. κατωτέρω.

δυσχερές νά διεξαγάγωμεν ένταῦθα ἔρευναν περί τοῦ πότε καί ὑπό ποίας συνθήκας ἐμφανίζεται ἡ φορολογία αὐτή καί ποία ἡ ἐξέλιξις αὐτῆς, ἐφ' ὅσον αἱ ἐκδεδομένα μεσαιωνικά πηγὰί τῆς Δύσεως, καί κυρίως τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου εἶναι ἀπρόσιτοι εἰς ἡμᾶς σχεδόν ἐν τῷ συνόλῳ των καί ὡς ἐκ τούτου καθίσταται προβληματική ἡ ἐπισήμανσις τῶν σχετικῶν εἰδήσεων εἰς αὐτάς. Δι' αὐτό, ἐξ ἀνάγκης περιοριζόμεθα εἰς τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα δυνάμεθα νά ἀντλήσωμεν κυρίως ἐξ ἐμμέσου χρήσεως τῶν πηγῶν, ἰδίᾳ ἐκ τῆς λεξικογραφίας.

Οὕτω, ἡ παλαιότερα μνεῖα τῶν πηγῶν περί τοῦ jugaticum ἀπαντᾶται εἰς ἔγγραφον τοῦ 1183, ἐκδεδομένον εἰς τὸ ἔργον τοῦ F. Ughelli, *Italia Sacra* ³¹, ἐνθα ὁ λόγος περί τῆς ἐπισκοπῆς «Derthonensis» τῆς Ἰταλίας ³². Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μνεῖας ταύτης τὸ jugaticum ὀρίζεται ὑπὸ τοῦ Du Cange ὡς ἐξῆς : «Quod pro quolibet boum jugo exsolvitur» ³³. Δὲν σημειοῦται ὁμως, ἐὰν ἡ πληρωμὴ αὐτὴ συνίστατο εἰς εἶδος ἢ εἰς χρῆμα. Ἀντιθέτως εἰς ἔγγραφον τοῦ 1298, καίτοι δὲν δηλοῦται συγκεκριμένως ὅτι πρόκειται περί τοῦ jugaticum, καθορίζεται ἡ καταβολὴ εἰς χρῆμα, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ περικοπῆς αὐτοῦ παρατιθεμένης ὡσαύτως ἐν Du Cange: «Concesserunt... habere annuatim denarios 6 de quolibet jugo eorum hominum etc» ³⁴. Τὸ αὐτὸ μαρτυρεῖται ἕνα αἰῶνα βραδύτερον, ἤτοι εἰς ἔγγραφον τοῦ 1379 ³⁵, ἐνθα ὁμοῦς ὁ φόρος ἐμφανίζεται ὑπὸ τὸν τύπον junaticum. Τὸ ἔγγραφον ἀναφέρεται εἰς τὸν χῶρον τῆς Β. Ἰταλίας καί συγκεκριμένως εἰς τὴν Παβίαν. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἔχομεν τὰς ἤδη μνημονευθείσας μαρτυρίας τῶν ἐνετικῶν πηγῶν διὰ τὴν ὑπαρξιν τοῦ φόρου εἰς τὰς ἐν Πελοποννήσῳ κτήσεις τῶν Ἐνετῶν, ὁ ὁποῖος μάλιστα φέρεται ἐκεῖ καί ὡς jovaticum. Ἀναμφιβόλως τὸ junaticum - jovaticum γλωσσικῶς ἀποτε-

31. F e r d. U g h e l l i, *Italia Sacra sive de episcopis Italiae, et insularum adjacentium*, Romae, 1644 - 1662, voll. 1 - 9.—Πρβλ. καί νεωτέραν ἔκδοσιν μετὰ προσθηκῶν καί διορθώσεων ὑπὸ N. Coleti, *Venetiiis*, 1717 - 1722, εἰς 10 τόμους, ἐνθα εἰς 4ον τ. περιλαμβάνεται ἡ ἐπισκοπὴ Derthonensis.—Πρβλ. D u C a n g e, ἐνθ' ἄν., ἐν λ. jugaticum, καί *Repertorium Fontium Historiae Medii Aevi*, vol. I (*Series Collectionum*), Romae, 1962, σ. 753.

32. Ἐδρα τῆς ἐπισκοπῆς ταύτης ἡ ἀρχαία Dertona, σημ. Tortona, πόλις τῆς Β. Ἰταλίας εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ἀλεξανδρείας τοῦ Πεδεμοντιῶ.

33. D u C a n g e, ἐνθ' ἄν.

34. Αὐτόθι.

35. Ἐν D u C a n g e ἐνθ' ἄν. : *Charta Galeacii Comitis Virtutum*. Πρόκειται περί τοῦ Gian Galeazo Visconti κόμητος τοῦ Vertus ἀπὸ τοῦ 1360, ἐκ τοῦ γάμου του μετὰ τῆς Ἰσαβέλλας τῆς Γαλλίας καί μετέπειτα κυρίου (1378) καί δουκὸς (1395) τοῦ Μιλάνου. — Πρβλ. U. C h e v a l i e r, *Répertoire de sources historiques du Moyen Age*, Bio - Bibliographie, vol. II, (φωτοτυπ. ἐπανεκδ. Kraus, N. York, 1960), στ. 4699 - 4700, ἐνθα καί σχετικὴ βιβλιογραφία.

λει ἄμεσον ἐξέλιξιν τοῦ jugaticum. Ὁ Du Cange θεωρεῖ τὸ jувaticum ἐσφαλαμένην γραφὴν τοῦ jugaticum — τοῦτο βεβαίως γνωρίζομεν τώρα ὅτι δὲν εἶναι ὀρθόν—καὶ παραθέτει τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα τοῦ ὡς ἄνω ἐγγράφου: «Item confessiones quasdam factas per cavenarios Comunis Papiæ recipientes a Comuni et hominibus Montissicalis nomine jувatici, et pro jувatico ejus, quod solvere tenebantur Comuni Papiæ quod erat denar. 6 pro quolibet pari bobum».

Ὡς ἐλέχθη, διὰ τῶν τύπων jувaticum - jονaticum, ὡς καὶ διὰ τοῦ zονaticum τῶν ἐνετικῶν πηγῶν, εὗρισκόμεθα εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἰταλικῆς γλώσσης. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἦτοι ἀπὸ τοῦ 14ου αἰ. καὶ ἐφεξῆς, μέχρι μάλιστα τοῦ 18ου αἰ., προκύψαντες ἐκ τοῦ jugaticum ἀπαντῶνται εἰς τὴν ἰταλικὴν χερσόνησον καὶ ἕτεροι τύποι, τινὲς τῶν ὁποίων εἶναι διαλεκτικοὶ ὡς τὸ ἐνετικὸν zονadego. Δι' αὐτῶν δηλοῦται ἡ ἰδίᾳ ἢ ἄλλῃ ἀνάλογος πρὸς τὸ jugaticum φορολογία, εἰς τινὰς ὅμως περιπτώσεις οὗτοι δὲν ἀναφέρονται διόλου εἰς φόρον ἐπιβαλλόμενον ὑπὸ δημοσίας ἀρχῆς, ἀλλ' ἀποτελοῦν ὀνομασίαν συγκεκριμένων τινῶν καλλιεργητικῶν σχέσεων μεταξὺ ἰδιωτῶν, αἱ ὁποῖαι, ὡς θὰ ἴδωμεν, καθορίζοντο ἐκ τοῦ γεγονότος τῆς ἐκμισθώσεως πρὸς χρῆσιν ἀροτήρων βοῶν ἢ τῆς παροχῆς ὑπηρεσιῶν τελουμένων δι' αὐτῶν. Ἐξ ἄλλου μαρτυροῦνται, τόσον ἐντὸς ὅσον καὶ ἐκτὸς τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου, ἕτεραι ὀνομασίαι διαφόρου προελεύσεως, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς τὴν αὐτὴν φορολογίαν ἢ τὰς αὐτὰς σχέσεις.

Οὕτω λοιπόν, ὁ τύπος giogatico ὡς φόρος ἐπὶ τῇ κατοχῇ καὶ χρήσει ἀροτήρων βοῶν ἀπαντᾶται εἰς τὴν Τοσκάνην ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος³⁶. Ἐκτὸς τούτου ὑπάρχουν καὶ οἱ διαλεκτικοὶ τύποι giονatico καὶ zονadego³⁷. Ἐξ αὐτῶν ὁ πρῶτος ὑπὸ τὸ αὐτὸ περιεχόμενον, δηλαδὴ ὡς φορολογία, μνημονεύεται εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Πίζης καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν κοινότητα τῆς Cecina. Εἰς σχετικὸν δὲ ἄρθρον εἰς τὰ «statuti» τῆς κοινότητος ταύτης, τοῦ ἔτους 1409, σημειοῦνται τὰ ἐξῆς: «Paghi... per ciascheduno capo delle dete bestie... per giονaticho denari 15 ogni sei mesi»³⁸. Τὸ zονadego ἐγνωρίσαμεν ἤδη ἀνωτέρω ὡς εἶδος

36. Βλ. C. Battisti - G. Alessio, *Dizionario Etimologico Italiano*, Firenze, 1966, ἐν λ. giogatico.—Πρβλ. αὐτόθι λ. accollatico.

37. Βλ. G. Rezasco, *Dizionario del linguaggio Italiano*, Firenze, 1881, ἐν λ. giogatico.

38. Ἐν Rezasco, ἐνθ' ἄν.—Πρβλ. *Statuti del comune di Cecina del 1409*, pubbl. per cura di P. Fanfani, Firenze, 1857, ἐν *Catalogo della raccolta di statuti consuetudini, leggi, decreti, ordini e privilegi dei comuni, delle associazioni e degli enti locali italiani dal medioevo alla fine del secolo XVIII*, Biblioteca del Senato della Repubblica, Roma, 1950, vol. II (C-E), σ. 146-147.

φόρου εις τὴν Ἀνατολὴν κατὰ τὸν 14ον - 15ον αἰῶνα. Δὲν ἔχομεν ὅμως πληροφορίας ἢ τοῦλάχιστον τὴν δυνατότητα νὰ διαπιστώσωμεν, ἐὰν τὸ zovadego ὑπὸ τὴν αὐτὴν μορφήν ὑφίστατο παρομοίως καὶ εἰς τὰς ἄλλας κτήσεις ἢ τὸ ἡπειρωτικὸν τμῆμα τοῦ ἐνετικοῦ κράτους. Βεβαίως εἶναι πιθανὸν νὰ συνέβαινε τοῦτο καὶ ἴσως μάλιστα ἢ ἤδη καθιερωμένη ἐκεῖ ἐπιβολὴ τοῦ φόρου νὰ ἐχρησίμευσε εἰς τοὺς Ἑνετοὺς ὡς πρότυπον καὶ παράδειγμα διὰ τὴν εἰσαγωγὴν καὶ καθιέρωσιν αὐτοῦ εἰς τὴν Πελοπόννησον. Πάντως βραδύτερον, ἀπὸ τοῦ 16ου αἰ. ³⁹ καὶ μετέπειτα ⁴⁰, διὰ τοῦ ὄρου zovadego, οὐδὲν νοεῖται φορολογία τοῦ Δημοσίου ἀλλὰ ὠρισμένη δικαιοπρακτικὴ σχέσις μεταξὺ ιδιωτῶν. Τὸ zovadego δηλονότι ἀπετέλει εἶδος χρησιδανείου ⁴¹ ἢ μᾶλλον κτηνοληψίας, ἡ ὁποία συνήπτετο μεταξὺ ἰδιοκτῆτου ἀροτήρων βοῶν καὶ ἀγρότου. Κατὰ τὴν σχετικὴν σύμβασιν, ὁ πρῶτος ἐξ αὐτῶν παρέδιδε ἐν ἡ περισσότερα ζεύγη ἀροτήρων βοῶν εἰς τὸν δευτέρον, ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποιοῖ ταῦτα διὰ καλλιεργητικοὺς σκοποὺς, ἤτοι διὰ τὴν ἄροσιν, πρὸς ἴδιον ὄφελος καὶ ἀνελάμβανε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ καταβάλλῃ εἰς τὸν ἰδιοκτῆτην ἐν ποσὸν ἐτησίως, συνιστάμενον συνήθως εἰς σιτηρὰ ἢ ἀκόμη καὶ εἰς ἓνα μόνον, καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ τὰ ζῶα εἰς οἷαν κατάστασιν παρέλαβε ταῦτα ⁴². Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὅμως, ὑπὸ τὴν μορφήν δηλαδὴ τῆς τοιαύτης συμβάσεως, τὸ zovadego ἠδύνατο νὰ λάβῃ χαρακτῆρα τοκογλυφίας καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀπηγορεύετο ὑπὸ τῶν ἐνετικῶν νόμων. Ἐν τούτοις, παρὰ τὰς ἀπαγορεύσεις, εἰς τὴν οὐσίαν διενηργεῖτο πάντοτε ἀνεμποδίστως ⁴³. Φαίνεται δέ, ὅτι συνεπεῖα τούτου ἐδημιουργοῦντο κοινωνικὰ τινα προβλήματα, διότι οἱ πενέστεροι ἀγρόται, οἱ ὁποῖοι εὕρισκοντο εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν χρῆσιν ἀροτήρων βοῶν μέσῳ τοῦ zovadego, ἐγένοντο ἀντικείμενον ἀφορήτου ἐκμεταλλεύσεως, λόγῳ τοῦ γεγονότος, ὅτι οἱ κάτοχοι τῶν βοῶν, προφανῶς εὐποροὶ γαιοκτῆμονες, ἀπεκόμιζον ἀθέμιτα κέρδη εἰς βάρος τῶν. Τοῦτο τοῦλάχιστον μαρτυρεῖται ὅτι συνέβαινε εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Φριούλης, ὡς συνάγεται ἐξ ἀποσπάσματος σχετικοῦ ἐνετικοῦ νόμου τοῦ 1592: «Conoscendosi ... di quanto interesse et insoportabile gravezza sia a poveri contadini ... l' indebito guadagno di quelli che danno buoi a zovadego» ⁴⁴.

39. Πρβλ. **R e z a s c o**, ἐνθ' ἄν.

40. Πρβλ. **B o e r i o**, ἐνθ' ἄν.

41. Βλ. ἐνθ' ἄν.—Ὁ ὄρος ὅμως χρησιδάνειον προφανῶς ἀποδίδει ἄλλην ἐννοίαν.

42. Βλ. ἐνθ' ἄνωτ. — **R e z a s c o**, ἐνθ' ἄν.

43. **B o e r i o**, ἐνθ' ἄν.

44. Ἐν **Rezasco**, ἐνθ' ἄν.—Πρβλ. **Leggi per la Patria, e Contandinanza del Friuli, Udine, 1686**, ἐν **Catalogo**, ἐνθ' ἄν., vol. III (F - K), Roma, 1955, σ. 216 - 217.

Ἐξ ἄλλου, εἰς καλλιεργητικὰς ὡσαύτως σχέσεις μεταξύ ιδιωτῶν, διαφόρου ὅμως περιεχομένου, ἀναφέρεται κατὰ τὴν νεωτέραν ἐποχὴν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Τοσκάνης ὁ ὄρος *giogatico*. Καὶ εἰδικώτερον, κατὰ μὲν τὸν 18ον αἰ. διὰ τοῦ ὄρου αὐτοῦ ἐχαρακτηρίζετο ἡ ἀμοιβή, τὴν ὁποίαν ἐλάμβανε ὡς ἡμερομίσθιον ὁ χωρικός διὰ παρεχομένην ὑπ' αὐτοῦ ἐργασίαν ἀρόσεως μετὰ ζεύγους βοῶν⁴⁵. Κατὰ δὲ τὸν 19ον αἰ. ἐκαλεῖτο οὕτω ἡ ἀμοιβή, τὴν ὁποίαν ὑπεχρεοῦτο νὰ καταβάλλῃ ὁ γαιοκτῆμων εἰς τὸν καλλιεργητὴν διὰ παρεχομένην ὑπὸ τοῦ τελευταίου ἐργασίαν ἀρόσεως πέραν τῶν συμπεφωνημένων⁴⁶.

Ἦος ἐσημειώθη ὅμως, παραλλήλως πρὸς τὸ *jugaticum* - *giogatico* καὶ τοὺς συναφεῖς ἐτυμολογικῶς τύπους, διὰ τῶν ὁποίων ἐδηλοῦτο ἡ φορολογία τοῦ Δημοσίου δι' ἕκαστον ζεῦγος βοῶν καὶ αἱ ἄλλαι σχέσεις μεταξύ ιδιωτῶν, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἐκμίσθωσιν (κτηνοληψίαν) ἀροτήρων βοῶν διὰ καλλιεργητικούς σκοποὺς ἢ εἰς τὴν μίσθωσιν ἐργασίας, ἢτοι ἀρόσεως, τελουμένης δι' αὐτῶν, ἀπαντᾶται εἰς τὴν δυτικὴν ὄρολογίαν καὶ ἐτέρα κατηγορία ὄρων τῆς αὐτῆς χρήσεως ἀλλὰ διαφόρου προελεύσεως. Χαρακτηριστικόν εἶναι δὲ ὅτι τῆς κατηγορίας ταύτης ἡ ἄμεσος ἢ ἀπώτερα ἐτυμολογικὴ καταγωγὴ ἀνάγεται εἰς τὴν λ. βοῶς δηλ. εἰς τὴν λατινικὴν *bos* - *bovis*. Ἔχομεν λοιπὸν τοιοῦτοτρόπως ὄρους ἀνήκοντας εἰς τὴν μεταγενεστέραν λατινικὴν ὡς *boada*, *boata*, *boateria*, *boatia*, *boagium*, *bovagium*, *bovaticum*, εἰς τὴν ἰταλικὴν ὡς *bovatico*, *boazia*, *boateria*, *boatera*, προσέτι δὲ εἰς τὴν ἰσπανικὴν *bobatico*, εἰς τὴν ἀραγωνικὴν - καταλανικὴν *bovatge*, καὶ τὴν γαλλικὴν *boalage*, *boage* - *boaje*. Τέλος εἰς τὰς ὀνομασίας ταύτας δύναται νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ἰταλικὴ *accollatico*, ταυτόσημος πρὸς τὰς προηγουμένας, ἢ ὁποία καὶ αὕτη ἐννοιολογικῶς συνάπτεται πρὸς τοὺς ἀροτήρας βοῶς.

Περὶ πάντων τούτων δὲν εἶναι ἄσκοπον νὰ προσαγάγωμεν ἐνταῦθα στοιχεῖά τινα ἰδία περὶ τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ τόπου, ἐνθα μαρτυροῦνται ἢ ἀναφέρονται σχετικαὶ μνεαὶ τῶν πηγῶν· τοῦτο ὅμως καὶ πάλιν ἐξ ἐμμέσου χρήσεως τῶν τελευταίων, μέσῳ δηλαδὴ τῶν σχετικῶν λημμάτων τῆς λεξικογραφίας.

Τὸ *bovagium*, *boagium* καὶ *bovaticum* χαρακτηρίζονται ὡς «*tributum quod ratione boum pendebatur, seu pro pari boum aratorum vel pro aratro*»⁴⁷. Ταῦτα ἀπαντῶνται κυρίως εἰς Ν. Γαλλίαν, Ἀραγωνίαν -

45. Battisti - Alessio, ἐνθ' ἄν.

46. Rezasco, ἐνθ' ἄν.

47. Du Cange, ἐνθ' ἄν., ἐν λ. *bovagium*.—Ὁ ὄρος *bovaticum*, ἐκτὸς τῆς σημασίας του ὡς φόρου, εἶχε λάβει συναφῶς καὶ κατ' ἐπέκτασιν ἐτέρας τινὰς ἐννοίας. Ἐκαλεῖτο οὕτω ἡ προστασία, τὴν ὁποίαν παρείχε ὁ ἄρχων ἢ ὁ δεσπότης εἰς τοὺς

Καταλωνίαν και Βαlearίδας νήσους. Τὸ bovagium μνημονεύεται εἰς ἔγγραφον τοῦ ἔτους 1234 ἀποκείμενον εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Βικτωρος τῆς Μασσαλίας⁴⁸. Μνεῖα τοῦ bovagium ὑπάρχει εἰς χάρτην προνομίων και ἀπαλλαγῶν ὑπὲρ τῶν κατοίκων τῆς Aix - en - Provence (Aquaе Sextiae) ἐκδοθέντα τῷ 1245 ὑπὸ Βεατρικῆς κομητίσσης τῆς Προβηγκίας⁴⁹. Τοῦτο ὁμοῦ μετὰ τοῦ τύπου bovaticum ἀπαντᾶται, προφανῶς περὶ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ., εἰς ἔγγραφον τοῦ βασιλέως τῆς Μαγιόρκας Ἰακώβου⁵⁰. Ἐξ ἄλλου εἰς ἔγγραφον τοῦ 1311 τοῦ Σάγγου, υἱοῦ και διαδόχου τοῦ Ἰακώβου, γίνεται λόγος διὰ «servitutum et exactionem vocatam vulgariter bovaticum»⁵¹. Ἦδη ὁμως ὀλίγον πρότερον, κατὰ τὸ 1299 ὁ ὄρος bovagium μαρτυρεῖται εἰς Βαρκελώνην και Καταλωνίαν⁵².

καταβάλλοντας εἰς αὐτὸν τὸ bovaticum ἢ προσέτι ἡ δυνάμει δημοσίων διαταγμάτων ἐξαιρέσεις τῶν ἀροτήρων βοῶν ἀπὸ πάσης ἐπιβουλῆς ἢ ζημίας. Βλ. *Du Cange*, ἐνθ' ἄν., ἐν λ. bovaticum. Ἐξ ἄλλου bovaterius φαίνεται ὅτι ὠνομάζετο ὁ ὑπάλληλος τοῦ δημοσίου ὁ ἀπαιτῶν τὸ bovaticum, αὐτόθι, ἐν λ. bovaticum. Ἡ ὀρολογία αὕτη μνημονεύεται εἰς Ἀραγωνίαν και Καταλωνίαν κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα.— Πρβλ. κατωτέρω σημ. 59.

48. Ἐν *Du Cange*, ἐνθ' ἄν. : *Charta ann. 1234 ex minori chartulario S. Victoris Massiliensis*, p. 119 : «De his quae habebant et possidelant jure comitali seu consuetudine, seu quoquo alio modo, scilicet alberga seu bovagio in castello de Nantis». Περὶ τῆς μονῆς ταύτης και τῶν ἀποκειμένων ἐν αὐτῇ κωδίκων, ἐγγράφων και βιβλίων βλ. σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἐν *U. Chevalier*, ἐνθ' ἄν., *Topo - Bibliographie*, vol. II, Montbéliard, 1903 (φωτ. ἀνατύπ. Kraus, N. York, 1959), στ. 2783 - 2784.

49. Ἐνθ' ἄν. : *Charta privilegiorum seu franchisiarum concessarum Aquarum Sextiarum incolis a Beatrice Comitissa Provinciae ann. 1245 mense Septem.* : «Salvis justitiis et condemnationibus per curiam, et lesdis, et cossis, et pedagis, et boagiis consuetis, et farinariis».

50. Ἐνθ' ἄν. : *Charta Jacobi Regis Majoricae in Usaticis Regni Majoricae Mss* : «Potestatem retinimus... faciendi seu levandi bovagium... nolentes aliquo modo habitatores civitatis et totius insulae Majoricae praesentes nec futuros obligatos esse ad praestationem leudae, pedagii, nec bovatici». Ὁ Ἰακώβος ἦτο βασιλεὺς τοῦ βραχυβίου βασιλείου τῆς Μαγιόρκας κατὰ τὰ ἔτη 1276 - 1311. Τὸν διεδέχθη ὁ υἱὸς του Σάγγος (1311 - 1324). Τὸ βασίλειον τῆς Μαγιόρκας εἶχε πρῶ. τεύουσαν τὸ *Perpignan* και περιελάμβανε τὰς Βαlearίδας νήσους, τὰς κομητείας τῆς *Rousillon* και τῆς *Cerdagne*, ὡς και τὴν *seigneurie* τοῦ *Montpellier*.

51. Ἐνθ' ἄν. : *Charta Sancii Regis Majoricae comitis Rossilionis prid. Non. Aug. ann. 1311* : «Quandam servitutum et exactionem vocatam vulgariter bovaticum, quod adveniente rege seu domino in comitalibus et terris praedictis levari et exigi et recipi consuevit».

52. Ἐνθ' ἄν. : *In codice Thuano signato 93, f. 89, data Barcinone pridie id. Febr. ann. 1299* : «Bovagium, terragium et herbagium, quae asserebat se et accessores suos habere debere in Catalonia, quotiescunque novus rex, dominus

Ἐκτὸς ὅμως τῶν λατινοφανῶν αὐτῶν ὄρων, κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν εἰς Ἀραγωνίαν καὶ Καταλωνίαν ἀπαντῶνται εἰς δημόσια ἔγγραφα καὶ διατάγματα καὶ ἄλλαι ἀντίστοιχοι ὀνομασίες ἀνήκουσαι εἰς τὴν καταλανικὴν γλῶσσαν, ὡς *boatge*, πρὸς δὴλωσιν τῆς φορολογίας, ἡ ὁποία κατὰ τὰς σχετικὰς εἰδήσεις τῶν ἐγγράφων αὐτῶν ἀνήρχετο εἰς 12 *denarios* δι' ἕκαστον ζεῦγος βοῶν⁵³. Ὁ ὄρος *boalage*, ταυτόσημος τοῦ προηγουμένου, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνευρίσκεται εἰς κείμενα συναφῆ πρὸς τὰ πράγματα τῆς Ἀραγωνίας, φαίνεται ὅμως ὅτι ἀνήκει μᾶλλον εἰς τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν⁵⁴. Εἰς ταύτην ὁπωσδήποτε ἀνήκει ὁ ὄρος *boage* - *boaje*, ὁ ὁποῖος μνημονεύεται εἰς ἔγγραφο τοῦ 1136 ἐκ τῆς προρρηθείσης μονῆς τοῦ Ἀγ. Βίκτωρος τῆς Μασσαλίας⁵⁵.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τὸν ὄρολογίαν ἐκ τῆς μεταγενεστερᾶς λατινικῆς, ἀνευρίσκομεν ἐξ ἄλλου εἰς τινὰς περιοχὰς τῆς Γαλλίας τοὺς ὄρους *boata* καὶ *bovada*. Πρόκειται περὶ «*praestatio ex blado*», ἡτοι φορολογίας καταβαλλομένης εἰς σιτηρά, ἡ ὁποία καὶ πάλιν «*ratione boum, seu pro pari boum aratorum vel pro aratro pendebatur*»⁵⁶. Αὕτη ἀπαντᾶται κατὰ τὸν 13ον αἰ. εἰς τὴν κομητείαν τῆς Τουλούζης⁵⁷, φέρεται δὲ ὡς ταυτόσημος πρὸς τὴν *bladada*⁵⁸. Περὶ τῆς τελευταίας ταύτης, κατ' ἐξοχὴν «*praestatio ex blado*», ὑπάρχουν εἰδήσεις ὅτι κατεβάλλετο εἰς τὴν ὡς ἄνω περιοχὴν ἐκ μέρους τῶν ἀροτριῶντων τόσον διὰ βοῶν ὅσον καὶ δι' ὄνων⁵⁹. Ἀνάλογον πρὸς τὴν *bladada* φαίνεται νὰ εἶναι

seu haeres in Catalonia noviter succedebat, licet assereretur per nobiles, milites, et cives et homines villarum et aliorum hominum Cataloniae eum vel successores ejus non debere habere dictum bovagium, terragium et herbagium, nisi tantum de bobus et caeteris animalibus et pecudibus minutis».

53. Βλ. αὐτόθι, ἐνθα καὶ σχετικαὶ παραπομπαὶ εἰς τὰς πηγὰς.

54. Βλ. ἐνθ' ἄν. καὶ ἐν λ. *boalage*.—Πρβλ. αὐτόθι, A. F. D i d o t, *Glossaire français*, ἐν λ. *boage*, *boaje*, *boalage*.

55. Βλ. D u C a n g e, ἐνθ' ἄν., ἐν λ. *bovagium*.—Πρβλ. αὐτόθι, A. F. D i d o t, ἐνθ' ἄν.—A. J. G r e i m a s, *Dictionnaire de l'ancien français jusqu' au milieu du XIve siècle*, Paris 1969, ἐνθ' ἄν., ἐν λ. *boage*.

56. D u C a n g e, ἐνθ' ἄν., ἐν λ. *boada*.—Πρβλ. αὐτόθι λ. *boata*.

57. Ἐνθ' ἄν., ἐν λ. *boada* : *Charta ann. 1230 in Chartulario Raymundi VII comitis Tolosae* : «*Nos R. Dei Gratia monasterii S. Martialis Lemovicensis humilis abbas, de consensu et voluntate totius capituli nostri, donamus et concedimus in perpetuum vobis dom. Raymundo comiti Tolosae... in villa de Aspreiriis... medietatem fideiussionum, quistarum, albergarum, totaliter boadae sive bladadae*». Βραδύτερον, κατὰ τὸν 14ον αἰ. καὶ εἰς ἑτέρας περιοχὰς τῆς Γαλλίας μνημονεύονται ὡσαύτως : *boada*, *boata du blè*, *boata bladi*. Βλ. αὐτόθι καὶ ἐν λ. *boata*.—Πρβλ. κατωτέρω σημ. 59.

58. Ἐνθ' ἄν. ἐν λ. *boada*.

59. Βλ. ἐνθ' ἄν., ἐν λ. *bladum* § *bladada* : *Saisimentum Comitatus Tolosae* ἐν G. L a F a i l l e, *Annales de la ville de Toulouse, Toulouse, 1687 - 1701*,

καὶ τὸ μνημονευόμενον *droit de blalade* (εἰς τὴν ὑποκομητείαν τῆς *Lautrec*), τὸ ὁποῖον ὑπὸ *Du Cange* συνδέεται ἀμέσως πρὸς τὸ προρρηθὲν *bovagium* ⁶⁰.

Ἐκ τῶν λοιπῶν λατινικῶν ὄρων, οἱ ὁποῖοι ὑποδηλοῦν τὴν φορολογίαν ἐπὶ τῶν βοῶν, ἢ *boateria*, φέρεται ὡς «*tributum boum, quod pro jugo boum pensitabatur*» ⁶¹. Μνημονεύεται εἰς τὰ «*statuta*» τῆς Βολωνίας περὶ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. ⁶². Τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἔχει καὶ ὁ ὄρος *boatia*, περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται λόγος εἰς ἐγγραφοῦν τοῦ ἔτους

---

tom. 1, Instrum. p. 34 : «*Communitas dicti loci debet dicto domino Regi fidelitatem et centum solidos Tolosanos pro annua alberga in festo omnium Sanctorum et bladadam pro amparantia ; videlicet de quolibet foco arante cum bobus unam eminam frumenti, et totidem avenae, et de arante cum asinis unam quarteriam frumenti et aliam avenae*».—Πρβλ. U. Chevalier, ἔνθ' ἄν., στ. 3131. Ἐνταῦθα ὁμοῦ παρατηροῦμεν ὅτι ἡ ἔκφρασις «*bladada pro amparantia*» δυνατόν νὰ σημαίη καταβολὴν εἰς σιτηρὰ ἔναντι τῆς παρεχομένης προστασίας ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἢ τοῦ ἄρχοντος, ὡς ἄλλωστε εἶναι ἡ σημασία καὶ μόνου τοῦ ὄρου *amparantia* : Προστασία ἢ καταβολὴ ἔναντι παρεχομένης προστασίας, βλ. J. F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden, 1959 - 1964, ἐν λ. *amparantia*. Οὕτω ὁμοῦ ἡ *bladada* ἐνθυμίζει τὴν χρῆσιν τοῦ ὄρου *boaticum* εἰς Ἀραγωνίαν, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ σχετικὸν λ. ἐν *Du Cange*, ἔνθ. ἄν., χαρακτηρίζεται ὡς «*protectio, tutela, quam princeps iis debebat, qui boaticum illi persolvebant, vel immunitas, qua boves aratorii ab omni captione qualibet ex causa, edicto publico, eximebantur*». — Πρβλ. ἀνωτέρω σημ. 47 τοῦ παρόντος καὶ «*boatam bladi seu captinium*», ἐν *Du Cange*, εἰς λ. *boata*.

60. Ἐνθ' ἄν., ἐν λ. *bladada*.

61. Ἐνθ' ἄν., ἐν λ.

62. Ἐνθ' ἄν. : *Statuta Bononiae 1250-1267*, tom. I, p. 235 : «*Boateriam a comuni Bononiae statutam exigam, et solvam massario comunis Bononiae ad terminum michi datum, et ab iis qui non habent boves, si postea habuerint, exigam*». — Πρβλ. U. Chevalier *Topo - Bibliographie*, ἔνθ' ἄν., vol. I, στ. 427. Ἡ φορολογία αὕτη κατὰ τὰ φαινόμενα εἶναι διάφορος ἑτέρας ὁμωνύμου, ἢ ὁποία ἀπαντᾶται κατὰ τὸν 12ον αἰ. εἰς Β. Ἰταλίαν (*Tarvisium*, σημ. *Treviso*) καὶ χαρακτηρίζεται ὡς «*talliae species, vectigal, quod ab universis subditis penditur*». Ταύτην κατέβαλλον ἅπαντες οἱ *bobaterii*, ἦτοι οἱ ἀγρόται, ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία. βλ. *Du Cange* ἐν λ. *boateria* : *Charta ann. 1183 apud Muratori*, tom. 4, *Antiquitates Italicae medii aevi*, col. 170 : «*Et si contingeret, quod consules, vel po testas si fuerit, fecerint collectam vel boateriam extra civitatem super rusticos*». *Alia ann. 1199, ibid.*, col. 177 : «*Et collectam et boateriam dabimus ad voluntatem potestatis vel consulum, qui pro tempore erunt in regimine civitatis Tarvisii, quando collectam vel boateriam colligent extra civitatem*».—Πρβλ. *Du Cange*, ἔνθ' ἄν., ἐν λ. *bobaterius*. Ἐξ ἄλλου εἶδομεν ὅτι ἐν Ἀραγωνίᾳ *boaterii* κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦσαν οἱ ὑπάλληλοι τοῦ βασιλέως οἱ εἰσπράττοντες τὸ *boaticum*, βλ. ἀνωτέρω σημ. 47.

1173 αναφερόμενον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Μόδενας⁶³. Τέλος, ὁ ὄρος *vota*, ὁ ὁποῖος ὑπὸ *Du Cange* θεωρεῖται ὡς ἐσφαλμένη γραφή ἀντὶ *boata* ἢ *boada*, ἀπαντᾶται εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Ἰννοκεντίου τοῦ Γ' καὶ ἀποδίδεται εἰς φορολογίαν ἐπὶ τῶν βοῶν καθιερωθεῖσαν εἰς Ἰσπανίαν, ἦτοι εἰς «*censum... quem Hispanorum Catholici Reges ex singulis boum paribus... annuatim persolvendum... statuerunt*»⁶⁴.

Ἐκ τῆς ἰταλικῆς ὀρολογίας τοῦ φόρου ἐπὶ τῶν βοῶν ἔχομεν ἐν πρώτοις τὴν ὀνομασίαν *boatera*, ἢ ὁποῖα ἀπαντᾶται εἰς Μόδεναν⁶⁵. Παραλλήλως ὅμως εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν χρησιμοποιεῖται καὶ ὁ ὄρος *boazia* διὰ τὴν δηλώσιν ὡς καὶ ἡ *boatera* φορολογίαν εἰς χρῆμα, ἢ ὁποῖα ὅμως κατ' ἀρχαῖον ἔθος ἐπεβάλλετο ὄχι μόνον εἰς τοὺς κατόχους ἀροτήρων βοῶν, ἀλλ' ὡσαύτως «*per la zappa*», δηλαδή καὶ εἰς τοὺς ἀγρότας τοὺς μὴ κατέχοντας βοῦς⁶⁶. Ὑπὸ ἀνάλογον σημασίαν φέρεται καὶ ὁ ὄρος *boateria* ἀπαντῶμενος εἰς τὰ «*statuta*» τῆς Μόδενας⁶⁷. Ἡ *boateria* ὅμως μαρτυρεῖται ὅτι ἐπιχωριάζει εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Βολωνίας, συμφώνως πρὸς ἰταλικά κείμενα τοῦ 17ου αἰῶνος. Ἡδη ὅμως ὁ ὄρος εἶναι γνωστὸς ἐκ τῶν παλαιότερων εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν νομικῶν κειμένων ὡς τὰ «*statuta*» τῆς Βολωνίας. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν καὶ ἐνταῦθα αἱ σχετικαὶ μαρτυρίαι νὰ ἀναφέρωνται εἰς

63. Ἐν *Du Cange*, ἐνθ' ἀν., ἐν λ. *boatia* : *Charta ann. 1173 apud Muratori*, tom. 2, *Antiq. Ital. medii aevi*, col. 99 : «*Ego juro... omni anno dare boatiam Mutinae sex denarios Lucanos, pro unoquoque pari boum quos habebo*».

64. Βλ. *Du Cange*, ἐνθ' ἀν., ἐν λ. *bovadium § vota*.

65. Βλ. *Rezasco*, ἐνθ' ἀν. ἐν λ. *boatera* : *Cronaca Modenese di Tommasino fu di M. Jacopino de' Bianchi, alias de Lancellotti*, Parma, 1862, 9, 204 : «*Ch' el se facia una boatera nova, accid ch' el se possa esigere habilmente li denari che tocheno a pagare a ogni par de boi*». — Πρβλ. *U. Chevalier*, ἐνθ' ἀν., *Bio - Bibliographie*, t. I (A.J), στ. 600, ἔνθα βιβλιογραφία περὶ *Jacopino* καὶ *Tomasino Bianchi*.

66. Ἐνθ' ἀν. ἐν λ. *boazia* : *Muratori, Dissertazioni sopra le antichità italiane*, Monaco, 1766, 3, 76 : «*Quei nobili e popoli divennero sudditi di Modena, perché si obligarono a pagare la boazia, cioè un tanto per anno per ciascun paio di buoi*». — Πρβλ. ἀνωτέρω καὶ τὴν ἡδη μνημονευθεῖσαν *boatia* ἐκ τῆς μγν. λατινικῆς ὡσαύτως εἰς Μόδεναν, ὡς πρὸς τὴν ἐπιβολὴν τοῦ φόρου εἰς κατόχους καὶ μὴ ἀροτήρων βοῶν πρβλ. ἀνάλογον περίπτωσιν διὰ τὸ *zonaticum - zovadego* ἐν Πελοποννήσῳ.

67. *Statuta Civitatis Mutinae, Mutinae 1550*, ἐν *Rezasco*, ἐνθ' ἀν. Πιθανῶς ὅμως ὁ ὄρος δὲν εἶναι τοῦ 16ου αἰ., ἀλλὰ τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν συνετάχθησαν τὰ «*statuta*» ταῦτα, ἦτοι τοῦ 14ου αἰ. (1327). Τότε ὅμως ἀνήκει ὀπωσδήποτε εἰς τὴν λατινικὴν ὀρολογίαν. — Πρβλ. *Catalogo*, ἐνθ' ἀν., vol. IV (L.M), Roma, 1958, σ, 352 κ. ἐ., ἰδίᾳ σ. 355, 359.

τὴν ὑπαρξιν τοῦ φόρου εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν⁶⁸. Τέλος, πλὴν τῶν ἀνωτέρω, ὑπάρχει καὶ ὁ ὄρος *bovatico*, τοῦ ὁποίου ἔχομεν μνείαν εἰς τὰ «*statuti*» τῆς Πάδοβας τοῦ ἔτους 1420⁶⁹.

Ἐκτὸς αὐτῶν ὅμως, εἰς τὴν ὑπάρχουσαν ὀρολογίαν περὶ τοῦ φόρου ἐπὶ τῶν βοῶν εἰς τὴν ἰταλικὴν χερσόνησον ἀνήκει καὶ ὁ ὄρος *accollatico*. Οὗτος ἐχρησιμοποιεῖτο παραλλήλως πρὸς τὸ *giogatico*, τοῦ ὁποίου ὅμως ἦτο ὀλιγότερον εὐχρηστος καὶ μνημονεύεται κατὰ τοὺς 16ον καὶ 17ον αἰ. εἰς τὰς ἀγροτικὰς περιοχὰς τῆς Ρώμης, εἰς τὴν Βολωνίαν καὶ εἰς Φορλί⁷⁰.

Διὰ τῶν μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντων ἐπεσημάνθησαν κυρίως αἱ ποικίλαι ὀνομασίαι τοῦ φόρου ἐπὶ τῶν ἀροτήρων βοῶν αἱ ἀνήκουσαι εἰς τὴν δυτικὴν ὀρολογίαν. Τινὲς ὅμως αὐτῶν δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλεῖς, ὅτι ὄντως δηλαδὴ τὸ περιεχόμενον, τὸ ὁποῖον καλύπτουν, ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν φορολογίαν ταύτην, καὶ τοῦτο ἐπειδὴ τὰ διαθέσιμα ἐνταῦθα στοιχεῖα ἐκ τῶν πηγῶν εἶναι περιωρισμένα, δὲν δυνάμεθα δὲ δὲ νὰ ἀνατρέξωμεν εἰς αὐτὰς τὰς πηγὰς, ὥστε ἐκ τῶν συμφραζομένων νὰ ἔχομεν ἀκριβῆ συμπεράσματα. Κατὰ κύριον λόγον, ὑπάρχει τὸ ἐνδεχόμενον τινὲς τῶν ἐπισημανθέντων ὄρων νὰ ἀναφέρονται ὄχι εἰς τὴν φορολογίαν τῶν βοῶν, ἀλλ' εἰς συναφῆ ἀγγαρείαν πρὸς τὸ Δημόσιον. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι κατὰ τοὺς μέσους καὶ νεωτέρους χρόνους, παραλλήλως πρὸς τὸ σύστημα τῶν καταβαλλομένων φόρων, ὑπῆρχε καὶ σύστημα ἀγγαρειῶν καὶ ἐκδουλεύσεων, τὰς ὁποίας οἱ ὑπήκοοι ἢ ὑποτελεῖς ὤφειλον νὰ παρέχουν πρὸς τὸν δεσπότην ἢ τὸ Δημόσιον. Ἐξ ἄλλου αἱ ἀγγαρεῖαι ἠδύναντο ἐνίοτε νὰ μετατραποῦν εἰς ἀνάλογον καταβολὴν εἰς εἶδος ἢ εἰς χρῆμα. Εἰδικώτερον δὲ εἰς τὰς ἀγγαρείας ταύτας ἠδύνατο νὰ περιλαμβάνονται καὶ αἱ τελούμεναι διὰ βοῶν, ὡς ἐννοεῖται καὶ ἡ ἀντίστοιχος καταβολὴ εἰς εἶδος ἢ εἰς χρῆμα πρὸς ἐξαγορὰν αὐτῶν. Ὡς ἐκ τούτου τινὲς τῶν ὄρων, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦνται ὡς ὀνομασίαι τῆς φορολογίας ἐπὶ τῶν βοῶν, εἶναι δυνατόν νὰ δηλοῦν συγχρόνως καὶ συναφεῖς ἀγγαρείας. Αὗται βασικῶς ἦσαν δύο

68. Πρβλ. *Historia di Bologna di Cherubino Ghirardaci*, Bologna, 1596 · 1657, 1, 66 : «*I dazi erano sopra le porte, banchiere, terreni, moline e buoi addimandala la boateria*», ἐν *Rezasco*, ἐνθ' ἄν., ἐν λ. *boateria*.—Πρβλ. *U. Chevalier*, ἐνθ' ἄν., *Topo—Bibliographie*, t. I (A-J), στ. 438.

69. Βλ. *Rezasco* ἐνθ' ἄν., ἐν λ. *bovatico* : *Statuti della città di Padova dell'anno 1420*, Venezia, 1767, 1, 382 : «*Il bovario predetto e nelli predetti modi costituito non abbia a sostenere alcuna gravezza ovvero alcuna fazione con le stesse ville, nelle quali abiteranno li predetti bovari eccetuato il solo bovatico*».—Πρβλ. *Calalogo*, ἐνθ' ἄν., vol. V, Roma, 1960, σ. 155-156.

70. Βλ. *Rezasco*, ἐνθ' ἄν., ἐν λ. καὶ *Battisti - Alessio*, ἐνθ' ἄν., ἐν λ.

ειδῶν : α) ἐκδούλευσις μεταφορᾶς διὰ βοηλάτου ἀμάξης καὶ β) παροχὴ ἐργασίας ἤτοι ἀρόσεως διὰ βοῶν. Τοιουτοτρόπως λοιπὸν κατὰ τοὺς μέσους χρόνους παρὰ τὴν boada - φορολογίαν μαρτυρεῖται καὶ ἡ boada - corveia cum bovis praestanda ⁷¹, καθ' ἣν ἀπητεῖτο «de quolibet aratro boum» ἡ παροχὴ ἀρόσεως ἐπὶ μίαν ἐργάσιμον ἡμέραν ⁷². Παράλληλος τύπος τῆς boada εἶναι καὶ ἡ bohada, ἡ ὁποία φέρεται καὶ γαλλιστὶ ὡς bohade καὶ bovade ⁷³. Ἐκτὸς αὐτῶν ὅμως ἔχομεν καὶ ἑτέρους τινὰς παραπλησίους ὄρους, ὡς boairia, boayria, boeria, οἱ ὁποῖοι χαρακτηρίζονται ὡς *servitium cum bobus a vassalis exhibendum* ⁷⁴. Πρέπει δὲ νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι, κατὰ τινὰ ἄποψιν, ὄχι μόνον αἱ ἀνωτέρω ὀνομασίαι καὶ ὠρισμένοι ἄλλαι, ὡς bovaria, boaria, boatium, ἀλλὰ προσέτι καὶ *bovaticum*, *bovadium* καὶ *boagium* οὐδόλως θεωροῦνται, ὅτι ὑποδηλοῦν τὴν φορολογίαν ἐπὶ τῶν βοῶν, ἀλλὰ μόνον τὴν ἀγγαρείαν μεταφορᾶς διὰ βοηλάτου ἀμάξης ἢ προσέτι τὴν ἀντίστοιχον καταβολὴν ἔναντι τῆς ἀγγαρείας ταύτης ⁷⁵. Τοῦτο ὅμως προφανῶς δὲν εἶναι ὀρθόν.

Ἐν τελευταῖον ζήτημα σχετικὸν πρὸς τὴν ὀρολογίαν καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ φόρου ἐπὶ τῶν ἀροτήρων βοῶν ἀπομένει προσέτι νὰ διασαφηθῇ. Τοῦτο ἀναφέρεται εἰς τὸν ὄρον *jugaticum* καὶ τίθεται ὑπὸ Du Cange εἰς τὸ ἀντίστοιχον λήμμα. Συγκεκριμένως πρόκειται περὶ τῆς συνδέσεως τοῦ *jugaticum* πρὸς τὸν ἑλληνικὸν ὄρον ζυγοκέφαλον ⁷⁶. Ἐννοεῖται ὅτι κατ' ἐπέκτασιν θὰ πρέπει τότε νὰ συναφθῇ καὶ πρὸς

71. Βλ. Du Cange, ἔνθ. ἀν., ἐν λ. boada.

72. Πρβλ. Saisimentum Comitatus Tolosae ann. 1271, ἐν G. La Faille, ἔνθ' ἀν., tom. 1, inter Instrum. pag. 17 : «Communitas dicti loci debet domino regi exercitum et triginta solidos pro alberga annua... et boadam, videlicet unam dietam de quolibet aratro boum, salvo prandio bubulci, et de qualibet bestia carregii unum jornale, salvo prandio ductoris», ἐν Du Cange, ἔνθ' ἀν. Ἐνταῦθα ὅμως φαίνεται ὅτι ἡ boada περιελάμβανε ἐκτὸς τῆς ἀγγαρείας τῆς ἀρόσεως καὶ ἐκείνην τῆς μεταφορᾶς δι' ἀμάξης συρομένης διὰ βοῶν ἢ καὶ δι' ὄνων. Ἡ ἀγγαρεία αὕτη εἶναι γνωστὴ καὶ ὡς *carreda*, *carredum*, *carregium*, βλ. ἔνθ' ἀν. ἐν λ. *carreda*.—Πρβλ. αὐτόθι : «*caragium boum et asinorum*» καὶ «*garatgium vel manobriam hominum, boum, asinorum*».—Πρβλ. ὡσαύτως καὶ τὴν κατὰ τὰς ἰδιωτικὰς συναλλαγὰς *boatam / servitium cum bobus ex pacto debitum*, ἤτοι «*vinatam sive boatam, cum quadam quadrigua cum duobus bobus*», ἔνθ' ἀν., ἐν λ. *boata*, ὅπου *vinata* ἐν γένει σημαίνει *obligatio*, qua qui possidet *praedium vilanum seu servile tenetur semel in anno vinum domini cum duobus boum jugis et carro in ejus domum deducere*, βλ. ἔνθ' ἀν., ἐν λ. *vinada*.

73. Ἐνθ' ἀν., ἐν λ. *bovadium* § *bohade*.

74. Αὐτόθι, ἐν λ. *boairia*.

75. J. F. Niermeyer, ἔνθ' ἀν., ἐν λ. *bovaria*, *bovaticum*.

76. Βλ. Du Cange, ἔνθ' ἀν., ἐν λ. *jugaticum*. — Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, *Glossarium ad scriptores Mediae et Infimae Graecitatis*, ἐν λ. ζυγοκέφαλον.

τὴν φορολογία τῆς jugatio - capitatio, πρὸς τὴν ὁποίαν ἔχει ἄμεσον σχέσιν τὸ ζυγοκέφαλον⁷⁷. Ὡς εἶναι φανερόν, τὸ τελευταῖον τοῦτο ἀπαρτίζεται ἐκ τῶν ὄρων ζυγὸν καὶ κεφαλῆ, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν ἐκφορὰν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τῶν λατινικῶν jugum καὶ caput. Ἐκ τούτων, κατὰ τὴν ὑστέραν περίοδον τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, τὸ jugum ἀπετέλει ἰδανικὴν φορολογικὴν μονάδα διὰ τὴν φορολόγησιν τῆς γῆς⁷⁸,

77. Διὰ τὸ φορολογικὸν σύστημα τῆς jugatio - capitatio καὶ τὴν σχετικὴν προβληματικὴν, ἰδίᾳ διὰ τὴν σημασίαν καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς capitatio, τὸ πρόβλημα ταύτης ὡς ἐγγείου φόρου, τὴν σχέσιν μεταξύ jugatio καὶ capitatio, ὡς ἐπίσης μεταξύ jugum καὶ caput, τὰ ὁποῖα ἀπασχόλησαν ἀπὸ τοῦ 17ου αἰ. καὶ ἀπασχολοῦν μέχρι σήμερον τὴν ἐπιστημονικὴν ἐρευναν, ἡ κυριωτέρα πρόσφατος βιβλιογραφία ἔχει ὡς ἐξῆς: A P i g a n i o l, L'impôt de capitation sous Bas - Empire, Chambéry, 1916. F. L o t, De l'étendue de la valeur du 'caput' fiscal sous le Bas - Empire, Revue Historique de Droit, 4e série, 4 (1925) 5 - 60, 117 - 192. Τοῦ αὐτοῦ, Le jugum, la manse et les exploitations agricoles de la France moderne, Mélanges H. Pirenne 1, σ. 307 - 326, Bruxelles, 1926. Τοῦ αὐτοῦ, L'impôt foncier et la capitation personnelle sous le Bas - Empire et à l'époque franque, Paris, 1928. H. B o t t, Die Grundzüge der diokletianischen Steuerverfassung, Darmstadt, 1928. A. P i g a n i o l, La capitation de Dioclétien, Revue Historique, 176 (1935) 1 - 13. A. D é l é a g e, La capitation du Bas - Empire, Macon, 1945, (θεωρεῖται ὡς ἡ καλυτέρα ἐργασία περὶ τῆς capitatio). A. S e g r é, Studies in Byzantine Economy: Jugatio and Capitatio, Traditio, 3 (1945) 101 - 127. A. P i g a n i o l, La fiscalité du Bas - Empire, Journal de Savants, (1946) 128 - 139. W. S e s t o n, Dioclétien et la Tétrarchie, Paris, 1946. F. L o t, Nouvelles recherches sur l'impôt foncier et la capitation personnelle sous le Bas - Empire, Paris, 1955. J. K a r a y a n n o p u l o s : F. Lot, Nouvelles recherches sur l'impôt foncier, Byzantinische Zeitschrift, 49 (1956) 420 - 426. A. H. M. J o n e s, Capitatio and Jugatio, Journal of Roman Studies, XLVII (1957) 88 - 94. J. K a r a y a n n o p u l o s, Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates, München, (βλ. ἰδίᾳ κεφ. Jugatio—Capitatio, σ. 28 κ.έ. μετὰ πλουσίας βιβλιογραφίας, πρβλ. αὐτόθι γενικὴν βιβλιογραφίαν ἐν ἀρχῇ τοῦ ἔργου, σ. XIV - XXX). Ἰω. Κ α ρ α γ ι α ν ν ο π ο ὐ λ ο υ, Ἡ θεωρία τοῦ A. P i g a n i o l γιὰ τὴν jugatio - capitatio καὶ οἱ νεώτερες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν θεσμῶν στὸ Βυζάντιο, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχολ. Πανεπ. Θεσσαλ. 1960, σ. 19 - 46. A. H. M. J o n e s, The Later Roman Empire 284 - 602, Oxford, 1964, vol. I - III (βλ. σχετικὰ ζητήματα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ εὑρετηρίου). J. K a r a y a n n o p u l o s, Die Theorie A. Piganols über die jugatio - capitatio und die neueren Auffassungen über die Entwicklung der sozialen und finanzwirtschaftlichen Institutionen in Byzanz, Byz. - Neugr. Jahrbücher, XIX (1966) 324 - 349, A. H. M. J o n e s, The Decline of Ancient World, London, 1966 (βλ. σχετικὰ ζητήματα μέσῳ τοῦ εὑρετηρίου). I. K a r a y a n n o p u l o s, Moyen Age, (Rapport—II Congrès International des Études du Sud - Est Européen), Athènes, 1970.

78. Βλ. Ἰω. Κ α ρ α γ ι α ν ν ο π ο ὐ λ ο υ, Ἡ θεωρία τοῦ A. Piganol, σ. 20.— Πρβλ. A. D é l é a g e, ἐνθ' ἀν., passim.—A. H. M. J o n e s, The Later Roman Empire. σ. 62 - 65, 453 - 455. Τοῦ αὐτοῦ, The Decline, σ. 34 - 35. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὸ jugum δὲν ἀπετέλει ἐνιαίαν φορολογικὴν μονάδα δι' ὀλόκλη-

τὸ δὲ *caput* ἀνάλογον μονάδα διὰ τὸν ὑπολογισμόν καὶ τὴν ἐπιβολὴν φορολογίας ἐπὶ τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν, τῶν τεταγμένων εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς ταύτης⁷⁹. Ἐξ ἄλλου δὲ διὰ τῶν ἀντιστοιχῶν ὄρων *jugatio* καὶ *capitatio* ἐδηλοῦτο ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ ἐξῆς τὸ φορολογικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιοῦν ὡς φορολογικὰς μονάδας τὸ *jugum* καὶ *caput*⁸⁰.

Κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν πηγῶν τὸ *jugum* καὶ τὸ *caput* ἦσαν μονάδες τῆς αὐτῆς ἀξίας, ὥστε κατὰ τὴν ἀπετίμησιν καὶ τὴν ἐπιβολὴν τῆς φορολογίας *jugatio* - *capitatio* εἰς τὰς γαίας καὶ εἰς τὰ συναφῆ πρὸς τὴν καλλιέργειαν τῶν γαιῶν αὐτῶν πρόσωπα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν *juga* καὶ *capita*, τὰ τελευταῖα ταῦτα ἠδύναντο νὰ ἀθροισθοῦν καὶ νὰ τεθοῦν εἰς τὴν αὐτὴν μερίδα ὑπὸ τὸν τίτλον *juga et capita*. Ἀκριβῶς ὅμως εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην εἰς τὰς ἑλληνικὰς πηγὰς χρησιμοποιοεῖται ὁ ὅρος ζυγοκέφαλον ἢ ζυγοκεφαλή ἢ μᾶλλον ὀρθότερον εἰς τὸν πληθυντικὸν ζυγοκεφαλαί⁸¹. Ἀλλὰ τότε, ὡς εἶναι εὐνόητον, τὸ ζυγοκέφαλον ἢ αἱ ζυγοκεφαλαὶ κατὰ τὴν ἔννοιαν ταύτην δὲν συνιστοῦν φορολογίαν ἀλλ' ἀπλῶς ἀθροισμα φορολογικῶν μονάδων. Ἐπομένως ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δύναται νὰ συναφθῆ πρὸς τοὺς ὄρους αὐτοὺς τὸ *jugaticum*, φορολογία ἐπὶ τῶν ἀροτήρων βοῶν.

Ἴσως ὅμως, πέραν τούτου, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι τὸ *jugaticum* ἔχει σχέσιν ἢ προέρχεται ἐκ τοῦ *jugum*⁸² ἢ τῆς *jugatio*,

ρον τὴν αὐτοκρατορίαν ἀλλὰ κυρίως διὰ τὴν Ἀνατολήν, ἐνῶ εἰς ἄλλας περιοχὰς ἔχομεν τοὺς ὄρους *millena* ἄρουρα, *julia* κλπ. Βλ. A. D é l é a g e, ἐνθ' ἀν. καὶ A. H. M. J o n e s, *The Later Roman Empire*, μέσφ τῶν ἀντιστοιχῶν λημμάτων τῶν εὐρετηρίων.

79. Βλ. Ἰω. Κ α ρ α γ ι α ν ν ο π ο ὐ λ ο υ, ἐνθ' ἀν., σ. 20.—Πρβλ. A. D é l é a g e, ἐνθ' ἀν., *passim*.—A. H. M. J o n e s, *The Later Roman Empire*, vol. I, σ. 63 - 65.—Τοῦ α ὕ τ ο ὦ, *The Decline*, ἐνθ' ἀν.

80. Βλ. Ἰω. Κ α ρ α γ ι α ν ν ο π ο ὐ λ ο υ, ἐνθ' ἀν., σ. 20 - 21.—Πρβλ. A. D é l é a g e, ἐνθ' ἀν., *passim*.—A. H. M. J o n e s, *The Later Roman Empire*, *passim*.—Τοῦ α ὕ τ ο ὦ, *The Decline*, ἐνθ' ἀν. καὶ σ. 169.

81. Βλ. Ἰω. Κ α ρ α γ ι α ν ν ο π ο ὐ λ ο υ, ἐνθ' ἀν., σ. 20, 40.—Τοῦ α ὕ τ ο ὦ, *Das Finanzwesen*, σ. 36.—A. D é l é a g e, ἐνθ' ἀν., σ. 191, 194.—A. H. M. J o n e s, *Jugatio - Capitatio*, σ. 89 - 90. Εἰς τὰς πηγὰς ἀπαντᾶται ὡσαύτως κεφαλοζυγόν, D é l é a g e, αὐτόθι, σ. 181, ζυγοκεφαλαί, *Cod. Just.* X, XXVII, 2 § 8 (: νόμος τοῦ αὐτοκράτορος Ἀναστασίου) ἐν A. H. M. J o n e s, αὐτόθι, σ. 89, ἢ κεχωρισμένως ζυγά καὶ κεφαλαί, A. D é l é a g e, αὐτόθι, *passim* καὶ J o n e s, αὐτόθι, ὡς ἐπίσης κεχωρισμένως ἀπαντῶνται πάντοτε εἰς τὴν λατινικὴν ὀρολογίαν τὰ *juga* καὶ *capita*, τὰ ὁποῖα οὐδέποτε μνημονεῦνται ἐν συζεύγει εἰς μίαν λέξιν ὡς τὸ ζυγοκέφαλον, βλ. A. D é l é a g e, αὐτόθι, *passim*.

82. Εἰς βραχὺ βιβλιοκριτικὸν σημείωμα περὶ τῆς μνημονευθείσης μελέτης τοῦ D. J a c o b y ἠδῆ ὁ H. G. Beck εἶχε προτείνει τὴν σύνδεσιν τοῦ *zonaticum* πρὸς τὸ *jugum* τῆς ὑστέρως ρωμαϊκῆς περιόδου. Καίτοι ἡ σύνδεσις αὕτη ἐξ ἀπό-

ἐφ' ὅσον μάλιστα εἶναι ἐμφανῆς καὶ ἡ ἐτυμολογικὴ συνάφεια μεταξύ των. Ἄλλ' ὅμως τὸ jugum - φορολογικὴ μονὰς καὶ τὰ ἀντίστοιχα αὐτοῦ ζυγὸν καὶ ζεῦγος⁸³ ἀπὸ ἐννοιολογικῆς πλευρᾶς ἔχουν μετὰ τοῦ jugaticum ὡς μόνον σημεῖον ἐπαφῆς τὴν ἐννοίαν jugum bovm, ζυγὸν - ζεῦγος ἀροτήρων βοῶν. Ἐν τούτοις δὲν ταυτίζονται πρὸς ταύτην, ὑπάρχουν παραλλήλως πρὸς ταύτην καὶ ἀποτελοῦν ἀπλῶς φορολογικὴν μονάδα τῆς jugatio. Ἐνδεικτικὸν ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὸ jugum - φορολογικὴ μονὰς δὲν ἐξέφραζε σταθερὰν ἐπιφάνειαν ἐδάφους ἀλλὰ διαφόρους ἐκτάσεις γῆς, αἱ ὁποῖαι ἠδύναντο νὰ ἐξισωθοῦν συνεπεῖα τῆς αὐτῆς ἀξίας τοῦ εἰσοδήματος τὸ ὁποῖον ἀπέφερον⁸⁴ καὶ οὕτω δὲν εἶχε πλέον σχέσιν οὔτε καὶ πρὸς τὸ jugum - μονάδα ἐπιφανείας τῆς γῆς, ἢ ὁποῖα ἦτο συνδεδεμένη πρὸς τὸ jugum - ζεῦγος βοῶν καὶ τὴν ἄροσιν⁸⁵. Ἐξ ἄλλου ἡ jugatio ἀποτελεῖ σαφῶς ἕγγειον φορολογίαν καὶ οὕτω κατὰ τὸ περιεχόμενον οὐσιωδῶς διαφέρει τοῦ jugaticum.

Καίτοι ὅμως τὸ jugaticum, κατὰ τὰ φαινόμενα, δὲν συνδέεται ἀμέσως πρὸς τὸ jugum - ζυγὸν - φορολογικὴν μονάδα καὶ τὴν jugatio - ἕγγειον φόρον τοῦ ὑστέρου ρωμαϊκοῦ κράτους, ἐν τούτοις δύναται κατὰ τινα τρόπον νὰ συναφῆ πρὸς τὸ σύστημα τῆς jugatio - capitatio, μάλιστα δὲ πρὸς τὴν δευτέραν ταύτην φορολογίαν. Τοῦτο βεβαίως ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ ἐφαίνετο περίεργον, ἐφ' ὅσον, ὡς εἶδομεν, ἡ capitatio κατὰ βάσιν ἐσῆμαινε φορολόγησιν προσώπων. Ἄλλ' ὅμως πέραν τούτου, ὡς παρετηρήθη προσφῶς, τὸ περιεχόμενον τῆς capitatio (καθὼς ἐπίσης καὶ τῆς jugatio), ὡς ἐξάγεται ἀπὸ τὰς σχετικὰς μαρτυρίας τῶν

ψεως περιεχομένου δὲν εἶναι δυνατὴ, φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ Beck εἶχε συγχρόνως κατὰ νοῦν καὶ καὶ τὴν ἐτυμολογικὴν σχέσιν μεταξύ τοῦ zovaticum καὶ τοῦ λατινικοῦ jugum. Βλ. *Byzantinische Zeitschrift*, 59 (1966), σ. 441 - 442.

83. Ὡς ἐπίσης καὶ τὸ ζυγοκέφαλον, ζυγοκεφαλὴ, ζευγοκεφαλὴ.

84. Βλ. Ἰω. Καραγιαννοπούλου, Ἡ θεωρία τοῦ A. Piganiol, σ. 20. —A. Déiégé, ἐνθ' ἀν., σ. 10 - 11, 18, 20 καὶ passim —J. Karayanopoulos, *Das Finanzwesen*, σ. 36. —Πρβλ. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire*, vol. I, σ. 62 κ.έ., 454.—Τοῦ αὐτοῦ, *The Decline*, σ. 34 - 35.

85. Πράγματι, ὑπὸ τὸν ὄρον jugum νοεῖται καὶ μονὰς ἐπιφανείας.—Βλ. A. Seegré, ἐνθ' ἀν., 106, ἐν J. Karayanopoulos, *Das Finanzwesen*, σ. 37. Μεταγενεστέρως ἀπαντᾶται ὡσαύτως ὄρολογία διὰ τῆς ὁποίας δηλοῦται μονὰς ἐπιφανείας ἴση πρὸς ἕκτασιν γῆς δυναμένην νὰ καλλιεργηθῆ διὰ ζεῦγους βοῶν εἰς διάστημα μιᾶς ἡμέρας. Οὕτως ἔχομεν jugum terrae, jugata terrae καὶ jugatum, jugia § jugis § jugerum, βλ. DuCange, *Glossarium Latinitatis*, εἰς ἀντίστοιχα λ., ὡσαύτως bovata καὶ boata terrae, bovarium terrae, bobulca, bovariata, bovera, bovetta, boverium, βλ. αὐτόθι εἰς σχετικὰ λ. καὶ Niermeyer, ἐνθ' ἀν., εἰς λ. bovata.—Πρβλ. καὶ τὰ εἰς τὴν γαλλ. joug de terre, bove de terre, βλ. DuCange, ἐνθ' ἀν., ἐν λ.

πηγῶν, ἦτο εὐρύτερον καὶ πολυσήμαντον⁸⁶. Οὕτω λοιπὸν ἡ *capitatio* ἠδύνατο νὰ σημαίνη καὶ ἔγγειον φόρον διὰ τῆς φορολογήσεως τῶν γαιῶν, ἐκτιμουμένων ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μονάδος *caput* (ὁπότε *caput - capitatio* συμπίπτει πρὸς τὸ *jugum - jugatio*), ἐπίσης τὸ σύνολον τῆς φορολογίας τῶν διαφόρων περιουσιακῶν στοιχείων τῶν φορολογουμένων, τέλος δὲ καὶ κατὰ κύριον λόγον τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ *caput* φορολόγησιν τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως ἀνθρώπων καὶ ζώων⁸⁷. Κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην περίπτωσιν χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ μνημονευόμενος ὄρος — παραλλήλως πρὸς ἄλλους ἀναλόγους⁸⁸ — εἰς τὰς λατινικὰς πηγὰς: «*capitatio humana atque animalium*»⁸⁹, ἐνῶ εἰς τὰς ἑλληνικὰς τοιαύτας, καὶ δὴ εἰς τὰς ἐπιγραφὰς — κτηματολόγια, ἔχομεν ἀντιστοιχῶς τὰς ἐκφράσεις: παροίκων κεφαλαί - δούλων κεφαλαί - ζώων κεφαλαί, ἀνθρώπων καὶ ζώων κεφαλαί κ. ἄ.⁹⁰. Εἶναι λοιπὸν προφανὲς ὅτι τὸ περιεχόμενον αὐτὸ τῆς *capitatio* παρουσιάζει ἀναλογίαν πρὸς τὸ *jugaticum* - φορολογίαν ἐπὶ τῶν ζευγῶν τῶν ἀροτήρων βοῶν⁹¹. Ἡ ἄποψις αὕτη ἐνισχύεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡδη ὁ Dölger ἐπεσήμανε τὴν ἀναλογίαν ταύτην ὡς πρὸς τὸ βυζαντινὸν *ζευγαράτικιον* καὶ συνέδεσε τὸ τελευταῖον πρὸς τὴν «*capitatio [humana atque] animalium*»⁹². Βεβαίως μεταξὺ *capitatio* καὶ *jugaticum* οὐδεμία ἐτυμολογικὴ σχέσις εἶναι δυνατὸν νὰ ὑφίσταται· συγχρόνως δὲ εἶναι

jugum, εἰς τὴν ἰταλ. *giogata*, εἰς τὴν ἰσπαν.-καταλανικὴν *yugada*, *jovada*, *juvada*, βλ. *Battisti - Alessio*, ἐνθ' ἄν., ἐν λ. *giogata* καὶ *J. Coromina s, Diccionario critico etimologico de la lengua castellana*, Berna, 1970, ἐν λ. *yugo*, καὶ εἰς τὴν ἐνετικὴν διάλεκτον *paro di bò*. Εἰς ἐνετικὰ ἔγγραφα τοῦ 17ου αἰ. μνημονεύεται ὁ ὄρος *bovina di terreni et vigne*· προφανῶς ἐκ τούτου προέρχεται ἡ μποβίνα ἢ μπουβινιά, ἀπαντωμένη εἰς Κρήτην, μονὰς μετρήσεως ἀμπελοτόπου, βλ. Μ. Χαίρη, Εἰδήσεις γιὰ τρεῖς μονὰς τῆς περιοχῆς Χανίων στὶς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰ., *Θησαυρίσματα* 2 (1963), σ. 27-28.—Βλ. τέλος καὶ τὸ νεοελλ. ζευγάρι· π. χ. γῆ ἢ χωράφι τῶσων ζευγαριῶν.

86. Βλ. Ἰω. Καραγιαννοπούλου, Ἡ θεωρία τοῦ Α. Piganiol, σ. 21.

87. Βλ. αὐτόθι, σ. 21.—Πρβλ. Α. Déleage, ἐνθ' ἄν., *passim* ἐπὶ τῇ βάσει τῶν λ. τοῦ εὐρετηρίου: *capitatio*, *capitatio animalium*, *capitatio humana*, *capitatio plebeia*, *capitatio terrena*, *capitationes jugorum* κλπ.

88. Πρβλ. προηγουμένην σημείωσιν.

89. Βλ. F. Lot, *L'impôt foncier*, ἐνθ' ἄν., σ. 47.—Πρβλ. Α. Η. Μ. Jones, *Jugatio—Capitatio*, σ. 89.

90. Βλ. Α. Déleage, ἐνθ' ἄν., σ. 184, 188 - 194.—Α. Η. Μ. Jones, ἐνθ' ἄν.—Πρβλ. J. Karyanopoulos, *Das Finanzwesen*, σ. 51.—Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ θεωρία τοῦ Α. Piganiol, σ. 40.

91. Ὡς ἐπίσης, ἐννοεῖται, καὶ πᾶσα ἀνάλογος φορολογία φερομένη ὑπὸ διαφόρους ὀνομασίας ὡς *bovaticum* κλπ.

92. F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal, 1953, σ. 257 - 258.

δυσχερές να διαπιστωθῆ, ἔάν, πέραν τῆς ἀπλῆς ἀναλογίας καὶ ὁμοιότητος, ὑπάρχη ἄλλη ἀμεσώτερα σύνδεσις ἢ συνέχεια μεταξύ τῆς «ca-pitatio... animalium» τῆς ὑστέρας ρωμαϊκῆς περιόδου καὶ τοῦ jugaticum τοῦ ὑστέρου μεσαίου αἰῶνος.

Πρὶν ἢ περατωθῆ ὁ λόγος ὀφείλομεν νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ σημεῖον ἐκκινήσεως τῆς παρούσης ἐργασίας καὶ νὰ προβῶμεν ἐν ἀνακεφαλαιώσει εἰς παρατηρήσεις τινάς. Ἡ φορολογία τοῦ zovadego - zovaticum - jovaticum εἰς τὴν ἐνετοκρατουμένην Πελοπόννησον ἔχει νῦν σαφῆ περιεχόμενον καὶ ἀσφαλῆ ἐτυμολογίαν. Ἡ ἀπωτέρα ἐτυμολογικὴ καταγωγή του, συμφώνως πρὸς τὰς ἐπισημανθείσας μέχρι τοῦδε μαρτυρίας τῶν πηγῶν, ἀνάγεται εἰς τὸν ὄρον jugaticum. Οὗτος, ὡς καὶ οἱ ἕξ αὐτοῦ ἀπορρέοντες τύποι, ἀπαντῶνται μόνον εἰς τὴν ἰταλικὴν χερσονήσον. Ἐκτὸς ταύτης, εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ἰταλίαν, πρὸς δῆλωσιν τοῦ φόρου ἐπὶ τῶν ἀροτήρων βοῶν εἶναι ὡσαύτως ἐν χρήσει ὀρολογία ἀναγομένη εἰς τὴν λατινικὴν λ. bos - βοῦς, ὡς bovaticum κλπ. Ἡ ὁμοιότης τοῦ zovadego - zovaticum πρὸς τὸ βυζαντινὸν ζευγαρατίκιον εἶναι ἀναμφισβήτητος. Δὲν εἶναι ὁμοῦ βέβαιον ἔάν τὸ zovadego ἢ zovaticum ἢ jovaticum εἰσήχθη καὶ ἐπεβλήθη ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν εἰς τὰς κτήσεις των, καὶ συγκεκριμένως εἰς τὴν Μεθώνην, κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ ἐπιβαλλομένου ὁμωνύμου φόρου εἰς τὸ ἐνετικὸν κράτος ἢ εἰς ἑτέραν περιοχὴν τῆς Ἰταλίας, ἢ ἔάν ὁ γνωστὸς εἰς τοὺς Ἐνετοὺς φόρος καὶ ὄρος zovadego ἢ zovaticum ἢ jovaticum, ὁ ὁποῖος ὑφίστατο ἤδη εἰς τὸ ἐνετικὸν κράτος ἢ ἀλλαγῆ τῆς Ἰταλικῆς Χερσονήσου, ἀπεδόθη ἐν Πελοποννήσῳ εἰς προϋπάρχουσαν φορολογίαν ἤδη ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, δηλαδὴ εἰς τὸ ζευγαρατίκιον, μετὰ τοῦ ὁποῖου ἐκεῖνο παρουσίαζε τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικά.

Τὸ γεγονός ὅτι τὸ zovadego - zovaticum εἰς τὰς ἐνετικὰς κτήσεις τῆς Πελοποννήσου εἰσεπράττετο κατὰ κύριον λόγον μόνον εἰς εἶδος (εἰς σιτηρὰ) δὲν πρέπει νὰ καταλογισθῆ ὡς βασικὴ διαφορὰ αὐτοῦ πρὸς τὸ ζευγαρατίκιον, ἀλλὰ νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς συνέπεια πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν σκοπιμοτήτων. Ἐνεκα δηλαδὴ τῆς ἰδιαζούσης θέσεως καὶ τῆς περιορισμένης ἐκτάσεως τῶν ἐνετικῶν κτήσεων εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἦτο ἀναγκαῖον νὰ λαμβάνεται πρόνοια διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν ἐξαιρετικῶν περιστάσεων, ὡς π. χ. ἐνδεχομένης ἐπιθέσεως ἢ πολιορκίας. Οὕτω τὸ δημόσιον ὄφειλε νὰ δημιουργῆ ἀποθέματα σιτηρῶν ἐπαρκῶν διὰ τὴν διατροφήν τῶν πληθυσμῶν εἰς περίπτωσιν ἀνάγκης διὰ περίοδον 12-18 μηνῶν⁹³. Κατὰ τὰ φαινόμενα δὲ ἡ ἐνετικὴ διοί-

93. Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἄλλωστε μαρτυρεῖται ἀνεκάθεν, καὶ ἰδίως ἀπὸ τῆς ἐμφάνσεως τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου, εἰς τὰς ἐνετικὰς κτήσεις τῆς Ἀνατολῆς.

κησις τῆς Μεθώνης κατ' ἀρχὰς καὶ ἐν συνεχείᾳ τῆς Κορώνης ἢ καὶ αὐτὴ ἢ κεντρικὴ κυβέρνησις τῆς Ἑνετίας προσέβλεψαν πιθανῶς εἰς τὸ *zonadego* ὡς εἰς μέσον πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ, δηλ. τῆς δημιουργίας ἀποθεμάτων σίτου, ἢ καὶ γενικώτερον τῶν τρεχουσῶν ἐπισιτιστικῶν ἀναγκῶν καὶ ἐπεδίωκον οὕτω τὴν εἴσπραξιν τοῦ φόρου εἰς εἶδος⁹⁴. Αὐτονόητον εἶναι ὅτι ἡ εἴσπραξις αὕτη ἐπραγματοποιεῖτο μετὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ θερισμοῦ. Ἐξ ἄλλου, εἰς τὴν ἀντιμετώσιν τῶν αὐτῶν προβλημάτων ἐκ μέρους τῶν Ἑνετῶν⁹⁵ θὰ πρέπη νὰ ἀναχθῆ καὶ ἡ μεταλλαγὴ τῶν κριτηρίων διὰ τὴν ἐπιβολὴν τοῦ *zonadego*, δηλαδὴ ἡ ἐπέκτασις αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῶν ἀκτημόνων, ἐπὶ τῶν ναυτικῶν καὶ ἡ μετατροπὴ του εἰς ἔγγειον ἢ καὶ προσωπικὸν φόρον, προσέτι δὲ καὶ ἡ εἰσαγωγὴ του εἰς τὴν Κορόνην. Αἱ σχετικαὶ δὲ ἀνάγκαι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἦσαν ἰδιαίτερος ὀξείαι λόγῳ τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου καὶ τῶν τουρκικῶν ἐπιδρομῶν. Διὰ τῆς τακτικῆς δὲ τῶν Ἑνετῶν ἐν τέλει βεβαίως ἠλλοιώθη ὁ ἀρχικὸς χαρακτήρ τοῦ *zonadego-zonaticum*, τὸ ὁποῖον ἀρχικῶς ἦτο ὀπωσδήποτε φορολογία διὰ τὰ ζεύγη τῶν ἀροτήρων βοῶν.

94. Εἰς τὰς ἀνάγκας ταύτας δύναται νὰ προστεθῆ καὶ ἐκείνη τῆς προμηθείας σίτου εἰς τὰ προσεγγίζοντα τοὺς λιμένας Μεθώνης καὶ Κορώνης ἐνετικά πλοῖα. Βλ. F. Thiriet, *La Romanie vénitienne*, σ. 310.

95. Δέον νὰ σημειωθῆ ὅτι οἱ Ἑνετοὶ εἰς περιόδους ἐκτάκτων ἀναγκῶν προσέτρεχον εἰς πᾶν μέσον πρὸς ἐξασφάλισιν σχετικῶν πόρων π.χ. διὰ τῆς μετατροπῆς ἢ ἐπεκτάσεως μιᾶς φορολογίας, ὡς εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην, δι' ἐσωτερικοῦ δανεισμοῦ ἐκ μέρους κοινωνικῶν ομάδων, ἢτοι ὀργανωμένων τάξεων ἢ ὑποτελῶν κοινοτήτων ἢ προσέτι ἐκ μέρους μεμονωμένων προσώπων δι' ἀντιπαροχῆς εἰς ταῦτα δημοσίων ἀξιομάτων, τὰ ὁποῖα οὕτως ἐδίδοντο «*ad plus offerentem*», προσέτι δέ, ὡς συνέβη βραδύτερον, διὰ τῆς ἐναντι χρηματικῆς εἰσφορᾶς παροχῆς εἰς τοὺς Ἑνετοὺς ἀστοὺς τοῦ δικαίωματος νὰ εἰσέρχωνται εἰς τὴν τάξιν τῶν εὐγενῶν καὶ κατ' ἀκολουθίαν νὰ συμμετέχουν εἰς τὴν διακυβέρνησιν τοῦ κράτους.